Ł 1.231.682

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

ОБЛОГА БУШІ

STAROSTWO w ŻÓŁKWI
Egzemplarz obowiązkowy
Nakład: 3000 egz.
Dnia 7/9 1926

КНИГАРНЯ

УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАҐОҐІЧНОГО ТОВАРИСТВА

ЛЬВІВ, РУСЬКА 3.

ПОРУЧАЄ:

	Золоті
Без старших, *М. Єремєва*	0·20
Бехштайна Казки ч. I. і II. *по*	1·90
Вакації над морем, *Ґаєрштама-Малицької*	2·00
В горах, *О. Галичанки*	0·25
В Джунґлях, *Л. Кіплінґа*	0·90
Вінок на могилу Т. Шевченка, *сцен. обр. В. Лебедової*	0·20
Вкраїні служи, *С. Кабарівської*	0·55
Гагілки, *І. Ющишина*	0·50
Гавфа Казки	1·90
Ґрімма Казки	1·90
Дар морського царя, *Топеліюса-Малицької*	0·70
Діточе свято, *сцен. обр. М. Козоріса*	0·20
Довічне ярмо, *А. Хорівовця*	0.25
Драгоманів ідеольоґ Нової України, *М. Галущинського*	0·20
Заморським братям, *ноти*	1·00
Записки недоброго хлопця, *оповідання*	0.60
Запорожський клад, *А. Корнієнка*	0·50
Збиточники, *М. Єремєва*	0·20
З моїх спогадів, *Н. Кибальчич*	0·40
Зоря півдня, *Ю. Верна*	1·10
Ілюстроване укр. письменство, *Др. О. Пачовського*	0·70
Історія куска хліба, *Жана Масé*	0·35
Історія України, *Др. І. Крипякевича*	1·70
Китиця желань, *Др. О. Макарушки*	0·55
Кобзарик, *Т. Шевченка*	0·35
Козацькі діти, *сцен. обр. В. Лебедової*	0·20
Короткий огляд укр.-руськ. письменства, *Др. О. Макарушки*	0·60
Малі козаки, *І. Петренка*	0.25
Малий траґік, *сцен. обр. М. Єремєва*	0.20
Мізинчик, *оповідання Г. Шарельмана*	0·75
На вакаціях, *оповідання*	0·25
На далекій півночі, *А. Сельмер*	0·90
Наші невидимі вороги, *Л. Маркова*	0·25
На св. Николая, *сцен. обр. К. Малицької*	0·30
Ная з Джунґлів, *Гасенка*	3·20

М. СТАРИЦЬКИЙ

ОБЛОГА БУШІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ
З ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

ТРЕТЄ ВИДАННЯ

НАКЛАДОМ
ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ПЕДАҐОҐІЧНОГО ТОВАРИСТВА
ЛЬВІВ 1926

BIBLIOTEKA NARODOWA
BN
II 1.231.682

Друкарня ОО. Василіян у Жовкві

Ой, напилися і сестри і браття крівавого пива край лугу,
Та не дали ні себе, ні віри святої ворогам на поругу!
(Із нар. думи).

I.

Це було в самий розпал великої траґедії, що уготувало польське панство завзявшися на святиню українського народу, на його буття, — траґедії, що охопила пожарищами всю Україну, пронизала серце Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна мусіла у московського царя Олексія Михайловича шукати оборони, коли він, уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли два кревні народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду і піднявши стяги на стяги, стали „у дідівську славу дзвонити“... Це було в осени 1654 року.

На південь від Могилева, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого побережжя притулилось містечко Буша з твердинею замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок, і на синьому небі далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край пяти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались денеде й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, себ то торговий майдан, з одного боку тулилось до стрімчатої скелі, а з окола було обмежоване

високим земляним валом і добрим дубовим остроколом. За містом уже посувавсь пригород аж до узбочча: з двох боків його огортало провалля, з третього вали, а з четвертого великий ставок, який набравсь з річки Бушки й тримавсь камяною загатою. Отой замок „Орлине гніздо“ з містечком Бушею[1]), з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурях неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорожжі з Суботовської іскри спалахнула й покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила й до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими водами, захопили Левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре, як вартову наддністрянську стражницю.

По середині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашам церква; її вже повернули на костел, а потім знов козаки на благочесний храм пересвятили; його відсвятив на імя Покрови Пресвятої Богородиці отець Василь, якого з містечка Бару вивіз сотник, пан Завістний.

Стояв хмурий, глибокої осени, вечір. Дрібен дощ, мов крізь сито, мрячив і сизими хвилями славсь по до-

---

[1]) Містечко Буша й по цей час істнує на тому самому місці за Могилевом, недалеко від Ямполя. На чолі стрімчака нема вже ні церкви, ні замку; денеде вбачаються то ями, то купи каміння, але й їх уже зрівняв час і присипав порохом, з якого тепер буяє трава. Вівчарі люблять те місце — і для овець добра паша й для ока неосяжний простір; бавляться там і селянські діти, радісні й безжурні бігають вони по тому славному кладовищу й скочують з стрімчатої узбочі каміння, втішаючись, як воно гуде й стриба у глубоку долину. Колишнього ставу теж нема й сліду, але манесенька Бушка й досі по ріні дзюрчить, а часами й лютує скажено, забіраючи у Дністер млинки й загати, які сковують її забуту волю.

лині, криючи широку далину млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскріла з одного боку в глибокій долині Дністрова стяга, а з другого навпаки по широких згорищах і площинах чорніли якісь непевні плями.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їх всіх були не покриті, й буйний вільно бавився чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою, пістрявою одежжю: тут вбачалася й руда та порвана свитка, й білий, виложений шнуром кобеняк, і кармазиновий запорожський жупан, і короткий кожушок, і замазаний в дьоготь оксамитовий польський кунтуш і саєтовий, рожевий, з панянських цукрових плечок, спенсер.

В суворім погляді похмурих очей, в непорушних обличчах лежала якась-то глибока дума. Всі були скамянілі й понурі, тільки діти з палкими цікавими оченятами не могли встояти довго на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по цвинтарі, то по дзвініці.

Із широко розчинених церковних дверей тихий спів лине: „Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!“

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі, прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже по́клубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквітчані ріжноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами денеде відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набита козацтвом. Засмажені, мужні обличча, обернені до ликів свя-

тих, визирають під промінем ласкавого, тремтячого світу вже менше суворо, а не знаючі страху очі вогкі від сердечного, молитовного зворушення. Сиві оселедці, підголені, чорні чуприни й лисі геть голови схиляються, хрестячись низько. Попереду перед царськими вратами стоїть Михайло Завістний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими, довгими вусами, з шрамом на лівім виску; він подібен до могучого дуба, що нажив собі силу під бурхотом бур. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак-красень Островерхий з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголеною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завістного молиться лисий з білою, пожовклою бородою дід, а далі вже йде старшина та значне козацтво.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама „білоголова“ жінота; рідко яка голова там повязана стрічкою чи хусткою, а здебільша скрізь кораблики та очіпки, запяті довгими білими намітками, що спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені догори святобливо; инші палають лиховісним вогнем, инші яскріють сльозою, яка неслухняно, зривається з вій; але в жадних не світиться ні жах, ані розпач, в жадних не видко безсилої жіночої муки.

Попереду з краю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Орися, а поруч неї у глазетовім кораблику її подруга Катря, молодого хорунжого жінка, який з неї не зводить очей.

Орися[1]) стоїть перед образом великомученика Степана; її струнка постава, закутана сизими хвилями з ка-

[1]) По Костомарову, Орися, героїня Буші, була жінкою Завістного, а по инших жерелах — донькою. Народні перекази, які й по цей час у казкових формах живуть, іменують один камінь у Буші сотниківною, а одну печеру — бабинцем.

дильного диму, здається легесенькою, прозорою. Вродливого личенька риси й елеґантні й шляхетні; в чорних стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й одвага; карі очі з під довгих, темрявих вій палають вогнем; на мармуровім чолі лежать недитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Орися замислено дивиться на лик, безміро ласкавий, осяяний світлом з лампади; їй мріється далеке, безхмаре небо, білі розпечені палом мури, сліпуче соняшне сяйво й ревуча юрба, розсатанілі обличча, підняті з камінними руки на „глашатая“ правди й любови й на устах у мученика на сконанні лагідна та прихильна ухмілка.

— Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів, — дума вона, — непомірна утіха! Тут, на землі усе зрадливе й брехливе: усі присягання людські — порожні слова, поглум над змученим серцем... Там тільки й спокій, і щастя у сяянні довічнього неба.

Вона придивляється пильнійше до образа й бачить, немов очі живі у святого, й зорять їй у душу; але ті очі знаємі, її серце з ними зжилося, їх промінь тільки й грів її самотню душу... Та це ж не святого стражденика очі, а очі її коханого й друга, очі вродливого юнака, Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала ворожа куля, чи він зрадив її, безталанну, й забув свої присягання? Пропав, пропав без пуття, а з ним разом пропав і життя її стямок...

— Що це я? — кинулась раптом Орися. — У таку хвилину й де про милого стала гадати? Це людський ворог бентежить натружене серце. Відступися, нечистий! і — вона почала ревно молитись.

А це далеко десь раптом постріл розлігся й луна покотила його по байраках та горах. Всі здрігнулися й переглянулись значно; а клир тихо співав: „Слава в вишніх Богу і на землі мир, в чоловіціх благоволеніе!“

Скінчилась відправа; отець Василь вийшов у царські врата в епітрахілі з кипарисовим в срібряній оправі хрестом і тихим, злегка тремтячим голосом обернувсь до козацтва:

— Братіє й друзі мої, хреста цього оборонці, на нем же розпяся за гріхи наші Син чоловіческий, мужайтеся духом, ібо наступає година нужди; возлюбивий нас Страстотерпець покликав вас стати твердо й купно до останнього подиху за хрест цей і за матір Україну. Ворог цілими хмарищами оточив наше убіжище, що до нині крилося Богом, і вже погрожа нам вигуком смертодайним. Поклоняющийся хресту Господнему брат покликав до помочі бузувіра, аби в спілці з ним повалить під нечисті ноги святиню... Не даймо-ж ми на знущання ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітей, а ляжмо кістками за нашу правду й за нашу віру!

— Ляжемо, пан-отче, голови положимо! — перенісся відклик до церкви й розлігся на цвинтарі.

— Хай підкрепить же ваші душі і мишці правиця Господня, хай криє вас від стріл і напастей Покров Пресвятої Богородиці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велебно пророк пан-отець і благословив хрестом тричі весь люд.

Всі почали до хреста прикладатись; спочатку підходила старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки й сірома, а нарешті вже матері, жони й сестри. Все те чинилося богобійно, порядно, без замятні й хапанини; панувало над усім якесь надзвичайне вражіння і кожен почував над собою уже помах крила смерти.

Коли всі перейшли до хреста, отець Василь вийшов з ним через відчинені двері на цвинтар; за пан-отцем рушила півча, а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими вже посунули всі козаки. На дзвіниці ударили в усі дзвони; півча співала: „Отверзи очі Твоя,

Боже наш і внемли молящимся Тобі". Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла мури в замчиську, зупиняючись край кожної башти; потім отець Василь з півчою й старшиною дістався на самий мур до бійниць і звідтіля, з високости, окропив тричі і містечко Бушу і пригород.

Козаки стояли під муром в боєвому шику, лавою. Різький, пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги, і гнав по млистому небу клочками пошарпані хмари; з отця Василя зірвало вихорем його скуфійку і понесло геть униз по Дністровській долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви і тільки держално уломило. Всіх похилило лиховісне передчуття.

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло зпоза хмар на хвилину і останнім промінем попрощалось з землею; він спалахнув жарким полумям на високім хресті і полинув згасаючи до темрявих високостей. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз поблагав на воїнство чесне благословення у Господа і з причетом вернувся журно до церкви.

Коли зачинилися церковні двері і всі козаки й добровольці зібрались на невеличкім пляцу біля цвинтаря, а жіноцтво стало поштиво півколом геть осторонь, то сотник, Михайло Завістний, зняв шапку перед своєю батавою і до неї обернувся тихою мовою:

— Панове, товариство-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонившися панови сотникови.

— До сеї пори у цім затишку боронив Господь наших жінок і сестер від нещастя; але воля Божа прийшла і покликá нас і наших кревних цілком постраждати за діло велике і постраждать до кінця. Двадцять тисяч що найкращого польського війська, під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського стоїть на пів милі; пан

Яскульський і пройда і зух, вилазив по Бахчисараю та Царгороді, закупив башів і султана, та й приволік сюди Татарву, — на грабіжі наших дібр, на ґвалти й знущання над нашими сестрами і жінками, і святій нашій грецькій вірі на поглум, пригнав сорок тисяч невірних поганців і всі оті ворожі потуги повернув воєвода Чарнецький на нашу нещасну горстку, аби добуть свою спадщину, оце орлине гніздо.

— Так, так, — підміцнив сивобородий дідусь — учора ми добули язика; се його непохибне жадання: сісти знову в цьому гнізді і розносити по околицях на хрещений люд жах.

— Ще-б то не так, коли он геть наокола, мов вовчі зграї, розлізлись татарські загони, — додав хорунжий.

— Знать, наважились вони, — вів далі сотник — аби перерізати нас всіх до одного або забрати, як бидло живцем: нас — під червону таволгу, на неволю й каторгу до ґалєр, а жінок і дочок і сестер — на всесвітній глум, на поругу... і се моя перша річ.

— Не дамося живцем! — покрикнула громада. — Хиба через труп переступлять поганці!

— Не віддавайте, братці, дешево козачого, білого тіла, а візміть з наших напасників добру ціну, — прошамкав по старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — зухвально покрикнув хорунжий і юрба відповіла на те гомоном.

Катря гаряче пригорнула Орисю, а та тихо сказала: „Добрий козак“.

— Слухайте-ж, панове, мою другу річ, — знову почав сотник і тиша запанувала: — Чотирі дні тому від славного нашого полковника Богуна, продовж йому Господи віку, відібрав я наказ, аби ми, в разі нападу на нас, затримали їх тут в „шерміцерії“ на скільки мога, аби тим дати панови полковникови час діждатися під-

помоги у Барі. Так як, на вашу думку, панове, надовго здолаємо ми затримати злочинців?

— А що-ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбований шрамами лицар, весь голений, з самим лишень оселедцем, закрученим за єдине вухо зухвало: — А скільки приходиться на козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу... — відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато! — зареготавсь оселедець: — Коли в добрий час та на добру руку, так наш брат, порішив би до обідньої доби таку купу; ну, а щоб їм подолати одну душу козачу, то треба часу днів зо три, або й чотирі, — не менше... чи так, братці?

— Так, так! — відізвались деякі весело. — А такого убрати, як ти, то й тижня мало!

— Так, стало буть, панове, на тому й стоїмо, щоб затримати їх тут та й квіта; по мойому, хоч навіть на тиждень, а вмирати, братці, козакам не диковина, — сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і китицею.

— Даймо, — вставив старий козарлюга — що настояще, поправді сказати, умирати я не вмирав, а для того я й не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шуткував з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводилось... Ну, та це пусте, — спробувать можна.

— Тим паче, — додав сивий дід. — Що доведеться тільки раз на віку скоштувать того меду!

Всі сміялися і якось весело підбадьорились.

— Так слухайте-ж мого наказу. — сказав сотник, і все козацтво мовчки, покірливо поздіймало шапки. — Всіми своїми потугами, на скільки в нас є, ми засядемо в пригороді. Там всякого запасу до схочу. З правого боку у нас непролазний ставок, з лівого — невилазне провалля, а просто — добре окопище з гаківницями та

гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть. Прохід до валів і вузький і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде ніде, а ми їх потрохи й почнемо лущити та локшити... потіха вийде, та й годі!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув?

— На що й краще! — підкрепили чупруни.

— Ну, а коли нас, по божому попуску, з тієї позиції вибють, то ми перейдемо у містечко, і тут хоча й трудніще нам відбиватися буде, про те ще днів зо два, чи зо три продержимось..

— Чого не продержатись? Продержимось! — доповів молодий хорунжий, що вже на новому держалні здіймав хоругов.

— А що до замку, — то ми його лишимо на дітей, на дідів, та на жоноту, — провадив сотник: — Доки ми будемо кришить ворогів, та й вони допомогатимуть нам з високих бійниць, а коли ми всі поснемо козацьким сном, то наші сестри й подружжя придержуть ще замок днів кілька, бо він і сам по собі недосяжен. А коли нарешті увірветься в середину ворог, то вони зуміють не датись у руки живцем і не попустять наших святинь на поругу!

— Не дамось живцем! — покрикнуло грізно жіноцтво.

— Зуміємо вмерти, — відказала одважно Орися, виступаючи наперед — і святині нашої в руки поганців не кинемо!

— Батькова дочка! — зауважив кобзар.

— Ну, попрощайтеся хто з ким хутко, по козацьки і гайда у пригород, у шанці: того й гляди, що голомозі захочуть нас навідати.

Юрба заколихалась; намітки помішались з шапками, хустки і стрічки з шликами; стихло все і тільки вчувались то гарячі поцілунки, то міцні обійми, то зітхання; але жаден стогін, жадне рідання не вразило за-

взятців і, хиба крадькома, на чиїх-не-чиїх чорних, молодих, променистих очах набігла була сльоза неслухняна, та й та зронилася безгучно на землю...

Сотник Завістний протер очі, поправив вуса й обняв гаряче свою одиницю, свою останню на житті втіху — Орисю.

— Прощай, доню! — промовив він переривчастим голосом. — Ти знаєш... як я тебе люблю... ніхто, як Бог... Його воля! А от, памятай, що покійну матір твою один пан, що наїздом мій хутір спалив, хотів був до себе узяти... Так вона йому сокирою голову провалила; побоялися приступити до неї надвірні, та й спалили з хатою разом.

— Памятаю, батьку. — відповіла Орися. — За мене не зчервонієш!

— Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

І всі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до брами. Насовувалась на землю вечірня мла і в тій пітьмі ледви — ледви було запримітити, як одномірно колихалися списи й шапки, і як довжезна многоголова потвора, немов казковий той змий, вповзала у широку браму.

Орися стояла довго й нерухомо край скелі, втопивши в холодне, беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було невідмовне, глухе; чорна хмара грізно здіймалась зі сходу і в неосяжній пітьмі миготіли лишень зарева далеких пожеж...

II.

Ніч. Тихо й похмуро в Орисиній світлиці, що в закутній башті. Висока цівчата середина ділиться стінами

BIBLIOTEKA NARODOWA BN

на хрест; в одному з сеґментів умістилась кімната, чудної форми, з високою стелею, яка закінчалась склепінням. Під одною прямою стіною стоїть дівоче ліжко; зпід глазетових завіс визира безліч подушок і подушечок, в білих як сніг пошивках. Під другою прямою стіною широко розсілася груба; блискучі кахлі хитро розмальовані визерунками; на довгій лежанці гріються товсті сулеї і сушаться пахучі трави. Тут же побіч і низенькі вхідні двері; над ними висить мальована на прочуд картина: на одній гільці повішено жида, татарина і собаку, з велезначним написом: „Жид, Татарин, собака — віра однака". В третій, вигнутій луком надвірній стіні прорізане вікно, вузьке-вузьке та глибоке, майже не вікно, а бійниця: і в ясний, соняшний день через ту розщілину мало світу до комнати сягає, а тепер воно якось лиховісно чорніє. Проти вікна, в гострім кутку, навпаки лагідно й ясно: багато наставлено там образів і в рямах і в коштовних шатах, київського і польського письма, а перед ними на довгім шнурку, прибранім паперовими квітами, висить лямпадка. Легесенький, тремтячий світ її стиха осяює святий лик Божої Матері, що своєю ризою закрила мир від напастей; променистими, хисткими пасмами стелиться світ по мурах і по високих склепінняx, яскрить на гранчастому склі, миготить на одній сулеї, мягко лежить на ріжку подушки і на розсипаних по їй хвилях русявого шовку, і никне в сутіні на круглій стіні; а на долівці, під лямпадкою саме, тремтить пляма кругляста; від неї довгими смужками розбігаються тіни, ламаються по стінах і збігаються аж на склепінні круг гака. Химерні, довгасті тіни маревнимм нарисами лежать на білій сосновій підлозі, повзуть по мурах, хитаються, тремтять і сповняють кімнату якимсь таємничим присмерком.

А на дворі скаженіє буря; вітер гуде й жалібно в комині виє, мов голосить по згубі когось близького,

дорогого... В куточку тріскотить стиха лямпадка та вчувається часами стогін задавленого ридання.

На ліжку, до подушки припавши лицем, лежить Катря непорушно; тільки часами ледве примітно здригаються плечі у неї. Спала з неї намітка і одним кінцем на подушці звисла, а другим долі лягла; коса вибилась зпід кораблика і, звинувшись химерним вузлом, неслухняно лягла на плечі; одно крило плахти відхилилось свавільно й виявило огрядну ніжку, взуту в червоні чобітки з срібними підківками. Тільки на частині голівки, на заломі коси, та на одному плечі лежать плями світла, а решта потонула в темряві від завіси.

Край вузького вікна, схиливши на руки чоло і втопивши очі в чорну пітьму, сидить мовчки Орися; вона силкується туди прозирнуть, куди пішли дорогі її серцю люде, вона прагне дізнать, що діється тепер у містечку Буші і в пригороді; але густий морок закрива від неї далиню чорним серпанком і тільки коли-не-коли на тім морі безпросвітної темрави заблима якась непевна іскра і згасне...

Орися повернулась до образа і зупинила на Пречистій Діві свої замислені очі; від довгих вій лягла стріласта сутінь на її бліде личко; руки її з несили упали на коліна і сплелись болісно; в нахмурених бровах застигла непохибна думка. Довго й нерухомо так сиділа Орися; чи вона складала з благанням молитву, чи доручала Небесній Розважниці свою тугу-печаль, — зосталося то тайною.

Нарешті Орися повагом перевела свої очі, що світилися темним вогнем на ліжко, на Катрю — і на її виду перебігла хмарина.

— Годі, Катре — промовила вона строго. — Не плакати тепер, не в сльозах губить силу, а набіратись треба її для остатньої боротьби.

Катря ще більш заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихалися під хвилями плачу.

— Гріх! От перед цією святою Матірю гріх! — показала на образ Орися. — Вона віддала ради нас Свого Сина на муки, на смерть, а ми будемо побиватись, що доведеться за віру святу й за вітчину умерти?

— Не те, не те!... — відповіла риданнями Катря, підвівши голівку і спершись нею на руку. Кучеряве пасмо русявого шовку упало на її заплакані очі і надало молодесенькому обличчю дитячий вираз. — Не те! А дай мені виплакатись! Дай мені в останній раз, тут... на самоті... натішитись своїм лютим горем... а там уже я не заплачу!

— Сором з своїм горем тепер панькатись! — ласкавійшим уже голосом корила Орися, присівши до Катрі і гладючи її шовкове волосся. — Коли-б воно на тебе лишень саму упало, то тоді могла... а воно-ж на всіх нас злягло рівним тягарем і роздавить всіх нас разом у купі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — скрикнула Катря і заломила в скрутонці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Орися. — Та хиба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радощів, ні втіх на землі, або що?

— Може й були, та вони вже ними натішались, а я не нажилась ще на світі... — відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я, чи нажилась? — спитала нервово Орися. — Туди... на муки... на страту... мій батько пішов... єдине моє кохання, єдина відрада... єдина моя слава й втіха; але глянь — я не плачу і не збентежу його останньої хвилини сльозою.

— Ох, правда, — мовила Катря, гамуючи сльози. — І ти не нажилася, але ти й не жила зовсім! Ти не зазнала іще того щастя, яке охоплює райською жагою

і розум і волю, і серце і всю людину цілком приковує до земної втіхи... ти ще не кохала!

— Почім ти знаєш? — відказала упавшим голосом Орися, і провела рукою по чолі, немов бажаючи змести з його уїдливу болість. — А може кохання моє ще страшнійшою пявкою впялось мені в серце?

— Твоє кохання? — нестямилась Катря, підвівши голівку і затаївши враз сльози: дитяча цікавість перемогла її страждання. — Ти, моя перша подруга, посестриця — і ніколи мені про те не промовила й слова.

— Є такі рани, які жадалосьби і від себе самої сховати, а не то, що від миру — зітхнула важко Орися, відвернувши від Катрі свій зворушений вид.

— Орисе! Ріднесенька! Зіронько моя! — обнімала і пестила Катря, переставши плакати, свою кохану посестрицю, товаришку по горю. — Скажи мені, хто? Поділись горем — легше буде... Коли виплачешся і розважиш тугу — завжди на душі полегшає...

— Ти памятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, памятаю, памятаю... Такий гарний, хороший, з русявими кучерями, синіми очима і білим панським лицем?

— Так, так!

— Як не памятати! Памятаю і за сто саженів пізнаю! Я в його, коли признатись тобі, — усміхнулась вже Катря, щаслива тим, що вивідає тайну, — мало, мало не закохалась. Не здолала чисто й глянути на ті закручені вусики. Тільки стрівай... — зупинилась вона, міркуючи... — Адже-ж то брат твій? Він тебе називав сестрою?

— Ні, він не брат. Він по крові мені був зовсім чужим, а по серцю... ех! — Орися нетерпляче махнула рукою. — До чого ці спогадки тепер? На віщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря. — Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелиночку!

— Ах, яка бо ти! Нестотно мале дитинятко, — годилась через силу Орися. — Довго росказувати, а ще довше переживати ті муки. Бачиш, я з тобою спізналася в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі: я там росла ще дитиною. Так було славно, ох, як славно! Батько приїздили часто, мати була. Ох, як ненька кохала, ласкала. Я її ледви згадую. Потім наш хутір спалили... Матір те-ж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись-то майнув. А за тиждень вернувся і привіз хлопчика на кульбаці, літ девяти. — „Знайшов, каже, сироту непритомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!“ Орися змовкла, пригнічена вагою минулого.

Ну, ну! Що-ж далі? — допитувалась зацікавлена Катря.

— Що-ж? Звичайно... став він у нас мешкати... В другім хуторі, ми переїхали далі від Буга, росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустували, гуляли... ну, призвичаїлись, поріднились... ех, та що й згадувати!

— Ні, ні! Докажи бо, хоч капельку!

— Ну, виросли ми; а він стрункий такий став, та моторний, та дужий!... Співав гарно... Батько почали його вчити лицарським герцям, брали й на Запоріжжя з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бару ото... а вже я його так ждала й виглядала, як божого світу... Ну, ми й покохались.

— Так де-ж він, твій Антось?

— Не питай! Не руш! Годі! — сказала рішучо Орися, зсупивши брови від важкої муки. Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе.

Посестри змовкли, немов заніміли, завмерли. Одній болість здавила до нестяму серце, а другу за-

колисала недоля і Катря, мов дитинка, заснула безжурно у своєї подруги на колінах.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде якийсь похоронний спів...

Немов темна, мармурова фіґура, сидить нерухомо Орися; її погляд сягнув далеко, далеко і потонув у чорніючій млі...

Зринають з пітьми перед нею другі, непохожі картини, і віє від них і світом і ласкою і теплом.

Тихий, літній вечір. На заході гасне поволі рожевистий світ. Біля хати, на килимку стоїть ще вечеря; якась баба, не дуже стара, прибіра й ложки й миски... А своєму коханому Орисинятку дає медовики й вишні. На призьбі сидить молодий ще Орисин тато; вуси його аж на перса упали, а в зубах коротесенька люлька. Схилившись йому на плече, притулилась хороша молодиця і приязно, кохано зазира йому в вічі. Розтопиривши рученята підбігає з сміхом до татуся красунька Орися, а батько їй пускає на зустріч клубочками дим... Їй весело, вона заливається, аж дзвенить, і на втеки, та знов таки вертається з галасом на дим, поки не закашляється; молодиця тоді злякано хапає її й притискає до лона.

— І як таки, тютюном та на дитину! — зірвався з її уст лагідненький докір.

— Нехай привчається до запорожського курева! Правда, доню? — зареготавсь батько і ущіпнув за щічку Орисю.

— Мамо, я привчусь! — засміялась дзвінко й Орися, визираючи зпід руки матері зухвальними оченятками й ловлючи рученятками дим.

Линуть пахощі від бузку по садочку. Десь рипить віз і гавка собака, над головою прогудів хрущ.

Орися схопилась його дігнати; а це перейняв другий і вдарив; вона в сльози, і зараз під оборону до тата. А тато ще дратує й сміється:

— Гай, гай! І не сором тобі? Жука злякалась! Ти-ж козацька дочка? Так не то не бійся жука, а й Татарина-пса... бий їх!

І Орися, підбурена батьком, біжить знов на хрущів, а запашний український вечір ласкаво огорта натомлену землю.

А ось друга ніч... чарівна, тиха. Над головою розсипавсь стожар; райський шлях простягся у горі зористою стягою; все небо миготить тихими огниками... Мама на призьбі сидить і жде тата; він поїхав не на довго, а ось третій день і нема...

А це раптом, як затупотить кіньми... Розлігся галас, хутір прокинувся; перелякані, бліді молодиці й діти повибігали з хат; вскочила нянька, кричить: „Вороги!"

— Бери Орисю! Ратуй її! Ховай! — до неї з благанням кинулась мати й передала їй дитинку на руки.

Баба біжить з дорогою ношою в ліс. Віти хвиськають їх, огортає пітьма, гонить жах... Здалеку досягають і лемент, і крики й постріли, а от, через прогалину видко, як на місці, де хутір, зайнялися немов великі свічки, і полумя від них полинуло аж до огнистого неба.

Червона кров... чорні, обгорілі трупи... жаховиті обличча... стогін і плач... і сиротинна самотність... могильна тиша... Мамо! Мамо!

Зимовий вечір. Другий уже хутір. Хатка заметена снігом. Намерзлі, манесенькі вікна ледви пропускають світ. Баба порається коло печі. Батько читає велику книгу про божих страдників, що за віру святу йшли з радістю і в огонь і на страту. Кожне слово тихої, батькової речі западає їй у душу; а поруч стоїть молодий, кучерявий хлопчина, названий її брат; почуває вона в стуканні серця, що він їй ближчий за брата...

А старий батько росказує вже про діда Дніпра, про скажені пороги, про синє безкрайнє море, про криваві січі

з Турками та Татарами, про страшезні бурі, про турецьку неволю, про пекельні тюрми і про страшні ґалєри...

Але час летить. Яскраве літо і спека. Безхмаре, розжеврене небо високо знялось у безодній блакиті. Вітер ані шелесне, буйне жито клонить своє стигле колосся до землі, мов проситься на спочивок в снопи, а то губитиме на землю викохане, достигле зерно.

Орися бреде по цьому золотистому морю, розсуваючи його хвилі руками; на голові у неї віночок з васильків та волошок. Хтось крикнув поблизь „агов", і красень-козак звенацька вирнув ось перед нею і обвив руками її стан...

Вона чує, як стукотить його серце, вона чує його гарячі поцілунки. Їй і боязко й хороше і мліє солодким тремтінням серденько..

— Пусти, Антосю! Годі бо! Що ти? Побачуть! — вибивається вона з обіймів.

— Хай бачуть! Хай цілий світ збереться сюди і перед усіма, як перед оцим небом, я скажу, що кохаю тебе більше всякої радости, більше життя!

— Коханий мій, любий! — шепоче вона і хова на його дужому плечі свій зчервонілий видочок, а очі її таким щастям палають, яким тільки раз на віку займається серце.

— Твій, твій! І ніщо на світі нас не розлучить! — присягається палко козак, притискаючи її до своїх могутніх грудей...

І знов усе лине, зника... далі, далі!

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде якийсь похоронний спів...

Тихо рипнули двері, і на порозі зявилась згорблена бабуся, повязана по очіпку чорною хусткою і в чорній намітці.

— Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орисі. — Уже швидко світ; приляж, засни хоч хвилину... сили наберись... не сумуй!

— Я, бабусю моя, не сумую і Божій волі корюсь! — промовила тихо Орися. — А тільки не спиться мені... голову думи обсіли...

— Ох, моя квіточко рожевая! Яка то гірка твоя доля! — зітхнула, проголосила бабуся, цілуючи Орисю в головку. — Жити-б тобі та радіти, а мені-б у землі сирій тліти... Ох, а Господь інакше міркує...

— Не наді мною одною Його воля свята, а над усіма, — відізвалась спокійно Орися. — Та мені життя мого і не шкода: які в йому радости, які втіхи? От, тільки тата кохала та бабусю, як неньку рідненьку... — і Орися схопила і поцілувала руку у баби.

— Що ти, що ти, моя безталанна? — кинулась бабуся обнімати Орисю, утираючи дрібні сльози, що котились з старечих очей.

— Люблю, от що! А ховати ні тобі мене, ні мені тебе не випаде: поховає нас хижий звір.

— Та ще, моя ягідко, Господь один віда, що станеться; а може з потилиці налетить наш славний Богун Іван, дак нечисть вся від його шкереберть покотиться...

— Сили, бабусю, у ворога дужі, — не подолати! А проте,— хай буде, що буде, що Богові миле... а ти от-що скажи, чи молодою моя матуся вмерла?

— Молодесенькою.

— А як горіла вона, ти бачила?

— Годі, Годі! Господь з тобою... Хай її криє покровом своїм Цариця Небесна! Не думай... засни хоч трішечки: ти одна тепер голова на ціле замчище та пан-отець...

— Я засну, бабусю — обезпечала Орися.

— Засни, моя дитино! А я зготую обід і всяку страву, щоб у долину нашим оборонцям знести...

— Ох, бабусю, ненько моя! Яка ти люба, хороша: все дбаєш лишень про других... а я то про себе... Готуйте, готуйте і я піду допомогти... — заметушилась Орися і встала, переклавши обережно на подушку голову Катрі.

— Ні, ні! Ти відпочинь, — там помішниць досить, а ранком і ти нам допоможеж. Відпочинь, послухайся твоєї бабусі, адже я тебе більше за рідну доньку люблю.

— Послухаюсь, бабусю, — згодилась Орися покірно.

— Пошли їй, Пораднице Матір свята, хоч на хвилиноньку спокій! — промовила побожно бабуся, перехрестившись до образа й тихо, зовсім згорбившись, вийшла з світлиці.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки і вітер стогне — веде похоронний спів...

Зупинилась Орися перед ликом Небесної і тихо навколішки стала.

— Царице безгрішна! — шепотіли уста її тихо. — До Тебе, до нашого прибіжища тихого лине моя остання молитва! Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерти ховай моє серце, а від немочі та страху! Пошли й мені, о всепітая Мати, силу й мужність з відважною усмішкою на страту піти за нашу бездольну вітчину, за нашу зневажену віру і за Твою, Панно Пречиста, вековічнюю славу!

Лямпадка спалахнула і погасла. Все пірнуло в хмурій пітьмі, тільки крізь шибки в вікні ледви, ледви сірів ранок.

Коли це раптом навдалі щось блискавицею свіргонуло; через хвилину гуркіт розлігся і полохлива луна відгукнула його по долині. Задзвеніли шибки; Орися здрігнулась і стала Катрю будити:

— Вставай: уже починається!

III.

Глупа ніч; проте у польськім обозі, край намета коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий рух. Слуги з смолоскипами нишпорять, бігають від межі до межі; випаковують і припаси і всяке начиння, куфи, барилки, пляшки; в обгорілій хатині приладнались кухарі з куховарством і край полумя печуть, на рожні шкварять і лаються. Навкруги під дрібним, холодним дощем не горять, а куряться огнища; коло них, в туманистих загравах, кривавими плямами вбачаються людські постави; инші лежать скорчившись, инші сидячи сплять, і тільки де-не-де ходять між ними з рушницями пильні вартові.

А в спустошеній каплиці бенькет іде і варом кипить шляхетське життя.

Розіслані на долівці дорогі килими; розставлені складані шкуратяні канапи і креселка, розложені столи й білими обрусами вкриті; на них у срібних, тяженних, нюренберґської роботи, шандалах горять десятками воскові свічі, на срібній і злотистій посудині їх полумя миготить і блискоче зірками, блищить діяментами в кришталі. Сайгаки і голови з вепрів стоять на столі; розмаїті потравки, біґоси парують і смачним пахом дратують охоту до їжі; у куфах, сулеях, пляшках стоять старки й наливки, заморські вина і темні та густі сороколітні меди. Слуги метушаться упадливо та улесно, підносячи більше та більше вигадливих страв і напитків.

На канапі, медвежою шкурою вкритій, майже лежить сам вельможний господар, сам коронний гетьман, Потоцький, син старого Миколи Потоцького, що завершив сумно під Корсунем свою бойову славу. На йому довгі сапянці з золотими острогами і срібна місюрка, а зверху на опаш — роскішний кармазиновий кунтуш з венецького оксамиту, облямований горностаєм; на го-

лові собольовий шлик з струсовим пером, яке припняте коштовним діямантом. Многоцінне каміння мигоче йому на руках і на застібках і на піхвах, припнятої до лівого боку дамаської шаблі.

І криклива пишнота і вираз обличча, що довчасно злиняло на гулянках, і млява, знесилена постава не нагадували ватага Речі Посполитої.

Попліч Потоцькому з права сидить польний гетьман, Лянцкоронський; він навпаки одягнений в звичайну бойову одіж; обличча його повне достойности й поваги; в синіх, великих очах світиться розум.

За ним сидить в сталевих шелягах воєвода Чарнецький, пекло і жах на всю округу; від його загартованого в боях обличча віє зимовим холодом; ніс з горбинкою загнувся гаком, нагадуючи дзюб хижого птаха, в зеленастих очах проблискує сваволя і лютість.

Ліворуч почотне місце сина кримського хана Махмета Ґірея — на цей раз порожнє: він чогось не прибув на сьогоднішній бенкет.

Далі за столами по повазі міститься вельможне панство: убране в саєти, єдваби, золотоглави та в блискучу зброю: воно зібралося тут немов на мазура з пишними красунями-панями та панянками, а не на суворе воювання. Деяким не вистарчило стільців, так вони зірвали зі стін схизматські образи, положили їх на зруби, та на них і розсілись. Одного образа вони дістать не здолали, бо високо висів, так він і зостався у них єдиним свідком.

Не дбаючи про холод і про вітер, що вривався в розбиті шибки і хитав полохливе полумя свіч, обличча бенкетарів, розжарені старкою та добрим венґерським та литовськими медами, палали вогнем і світились звірячою втіхою.

Регіт, вигуки, вигадки, дзенькіт склянок і цокіт ножів — все змішалось у безладний та дикий галас.

— На мій погляд — провадив польний гетьман, запиваючи свою мову ковтками старого венґерського — не слід нам затримуватися тут повними силами ради якоїсь там жмені ошарпаних гольтіпак. І негоже і мети нема та й часу жаль: Бельона страх вередлива і за марнування часу помстить жорстоко.

— Найперше, — сьорбаючи сонливо з золотого келиха мед, суперечив йому коронний гетьман — ваша вельможність надуживає злегка правду. Ця горстка наволочі нас затримать тут не зможе, а дасть тільки малий відпочивок і сяку-таку розривку...

— Не я, яснійший ґрафе, надуживаю правду, не я, — підкреслив свої слова збуреним голосом Лянцкоронський. — Замок Буша — це орлине гніздо. Воно недосяжне, спитайте хоч пана Чарнецького.

— Так, вельможний гетьмане, мій батько його будував, а він знався на вояцькій справі, і винайшов знамениту місцевість — підкрепив пан Чарнецький.

— Тим краще, панове — більше потіхи... але я доведу його вельможности, що над правдою вчинено ґвалт, — вів далі Потоцький і в його масних очах мигнула ненависть. — Вчора ми одного з того бидла скрутили і він на сковорідці признався, що в пригороді засіла лишень мізерна купка якоїсь рвані та втікачів-хлопів, а в вашому замку лишилась сама жонота, розуміє пан — самі кобіти — це раз; в замку сховані усі добра козачі і окольних селян та награбовані у поштивої шляхти — це два; а в замку нарешті ми наловимо живцем молодиць і дівчат — це три; чи не так, славне лицарство?

— Правда, правда, пане ґрафе, — загоготіла шляхта.

— Даруйте, пане гетьмане — почав було Лянцкоронський...

— „Пшепрашам“, вельможний пане, — перервав його пан Потоцький, і польний гетьман ображений змовк.

— За „кобіт“ і за любощі! — підняв келих Потоцький.

— Віват! — загрімотіло навколо.

— Хочай оті хлопки, — вів далі, смакуючи губами Потоцький — неелєґантні, грубі, незграбні й кізяком тхнуть... але иноді, панове, я люблю залежалу дичину... Хе, хе, хе!!

— „Досконале“, ясний ґрафе! — підхопив потираючи руки, червоновидий, банькатий, з закрученими догори вусами пан Яскульський. — Присягаюсь св. Паркелем, що „кобіта“ і вино, та ще як до них додати „пеньондзи“ — найкращі утіхи на світі. За Венеру-ж, Бахуса, та Меркурия, ясне лицарство! In hoc trinitario est veritas! Віват!

— Віват! Віват!! — розляглося навкруг.

— Тільки єдину увагу додам я, — відмовив Чарнецький — щоб українських хлопок до „кобіт“ не єднати: вони — тварюки!

— Між українками і по красі і по душевним достойностям є привабні жінки й дівчата — суперечив якось ніяково й нервово молодий шляхтич, що сидів осторонь і не доторкався до кубка.

Всі звернули увагу на таке зухвальство, на оборону схизматок, які у вельможної шляхти мались за принижені тварі.

Оборонець був огрядний і струнký красень-юнак; його біле, благородне чоло обмежали злотисто-каштанові кучері, на виразнім обличчі світились ласкою й відвагою сині очі.

— Хочай лицарський обовязок боронити „кобіт“, але на цей раз, пане, твоя оборона занадто смілива і дражлива, — завважив, по невеликій павзі гетьман Потоцький.

— Даруйте мені, ясний пане ґрафе, що я насмілився тут виявити свою думку; але мене змалку наста-

вили говорити правду всюди, — промовив молодий лицар, уклонившися низько гетьманови.

— І я прошу вибачення за його, — додав Чарнецький, — тим паче, що він, на лихо собі, виховався у хлопів і не зміг ще досконально пізнати шляхотських звичаїв і обичаїв.

— Яким робом міг шановний шляхтич виховуватись у хлопів? — здивувався Потоцький.

— Дуже просто, ясний ґрафе: якийсь із сих гайдамаків спалив, ніби з помсти за свою сімю, у мого дівера хутір, вигубив цілу фамілію і захопив насилою одного лишень хлопчика в полон і повернув шляхетного сина на „хлописько".

— Він мене мав не за хлопа, а за свого рідного сина, — поправив тремтячим від обурення голосом молодий шляхтич.

— Сором, пане! — покрикнув грізно Чарнецький. — Через тебе від сорому кровю спалахнув мій вид. Не мати гонору і перед лицарством хвалитись своєю ганьбою, що був змушений лічитись сином тієї родини, що твою матір, сестер і братів поконала?

У молодого шляхтича блиснули очі благородним вогнем і він згорда відповів:

— За мене, пане воєводо, не знадобиться червоніти нікому; хоч мене вигодовано й виховано у хлопській сімї, але ті хлопи мене змалку учили правді, чести й добру, учили і в ворозі вбачати людину і битися з нею по лицарськи, чесно.

— Ого-го! — перенісся ображений буркіт довкола. Чарнецький гнівно стиснув держак шаблі; Потоцький стуконув об стіл келихом, аж вино розлилося; один тільки Лянцкоронський усміхнувся самовтішно і згорда.

— Я вірю панському слову, що гайдамаки винищили мій рід, — вів далі поривчасто шляхтич, — але той, що мене зратував, чи був межи ними, то ще питання?

— На віщо-б він, панове лицарство, визволяв ворожого сина? Хиба може для тяжшого катування, для гіршої муки, алеж не задля ласки й упаду? В нашу добу, коли й закон і права повалені в крівяні калюжі і безкрая братогубна...

— Братогубна?! — спалахнув гетьман Потоцький і брязнув шаблюкою об креселко. — Коли-б тільки на тобі не шляхетська зброя, ти-б мені заплатив головою за те, що нашими братами хлопів назвав.

Молодий шляхтич підвівся й затремтів, спалахнувши гнівом.

— Я мушу, ясний ґрафе, заступитись за молодого драґуна, за його щиросерде завзяття, — промовив улестним голосом Лянцкоронський. — Звичайно і хлопи християне, тільки иншого розуму, а всі християне вважаються братами по Христі.

— Чи не набралася й ваша вельможність якого-небудь схизмацького розуму? — процідив пан Потоцький, повернувшись з показною погордою до Чарнецького. — В кожнім разі, пане воєводо, я вбачаю, що юнак має такий небезбечний і до наших шляхетських засад неподібний світогляд, на який не можна упевнитись в бої.

Поблід від образи юнак, відкинув назад свої пишні кучері, підголені елеґантно кружком і відповів з благородним запалом:

— Мій світогляд, мої думки, ясний пане ґрафе, мені кажуть усю кров до останньої краплі пролити за добро і за спокій моєї „ойчизни“, за честь нашого пишного лицарства і за свободу нашої Речі Посполитої. З дитинства ходив я до грецької церкви і там навчився віротерпінню, проте дізнавшись, що мене охрещено католиком, я зумію чесно ним бути і зумію вмерти, але за правду, за волю і за наш край! Присягаюсь ясній-шому пану усім, що маю святого, — могилами батьків

і дідів, славою моєї Литви і величчю Речі Посполитої, що без вагання зложу буйну, де скаже мені мій обовязок.

— Не зле слово, — прищурився Потоцький — але все-ж, прошу пана воєводу, вживати поки новика не до бою, а до промов; очевидячки язиком володіє він ліпше, ніж мечем.

Шляхтич хотів був ще відповісти на теє, але Потоцький махнув рукою і молодий драґун, уклонившись вийшов геть із каплиці.

— От, за таку образу, — покрикнув Чарнецький, аж зашарівшись від шалености, — що бидло покалічило на нівець мого родича, от, за це одно буду мститись до нестяму; ні баби, ні жінки, ні дівчини, ні навіть дитини не ощаджу; випалю, винищу, видавлю все, щоб і насіння від цього гадючого кодла не лишилося!

— Ось моя рука, пане воєводо, — протяг свою руку Потоцький, — тільки в винищенні ворога до ноги і лежить благо „ойчизни".

— Так, так, ясний ґрафе! — відізвалася більшість, а меншість похнюпилась мовчки.

— А я мислю, — підняв голос польний гетьман, — що така шалена бойня появить за собою саму руїну, яка нарешті і стане могилою Польщі: не в знищенні своїх підданих, які й боронять наші державні околиці, лежить сила держави, а в спільній користи та згоді.

— Шкода, „бардзо" шкода, що ми з вельможним паном розійшлися думками, — відрізав з пихою коронний гетьман; — але тим паче я не можу поступитись своїми і даю наказ: сьогодня в ранці всіма потугами вдарить на Бушу, сплюндрувати її, розграбувати до пня, жадної душі не випустити живою, жадної, — наддав він — пріч вродливиць з жоноти... а гірших — Татарам.

— Я повинен коронному гетьману заявити, — промовив слово Лянцкоронський. — Інтереси війни, а з того й вітчини вимагають не забарювати тут війська, а ли-

шити хиба задля нагляду одну яку хоругов; нам треба поспішити до Бару і зломити борвія у цім краї, полковника Богуна; тільки в тім разі ми з безпекою зможемо рушити на головні сили ворога. Всяка-ж забара дасть Богунови змогу стягти потуги, скріпитися силою; тоді ми опинимося в лабетах, і наші спільники Татари, утративши надію на здобич, кинуться наші краї грабувати, повернуть зброю і на нас самих. Уже недарма і на сьогодня не прибув сюди ханський син.

Слова Лянцкоронського були надто важливі і зрушили своїм тягарем всіх; але це збурило іще більш непохилу волю маґната.

— Чудову, вашої вельможности, думку я заховаю на спогад, — кепкуючи відповів крізь зуби Потоцький, але прецінь я, по волі славутнього сойму, тут стою як коронний гетьман, то з того на мені одному й відповідальність лежить за розпорядки, а панський обовязок лишень пильнувати, аби мої накази справлялись до слова.

— Свої обовязки, ясний ґрафе, я знаю, — промовив Лянцкоронський, кивнувши недбало головою.

— Так я наказую, зараз же досвіта, не гаючи й хвилини, добуть Бушу і до ноги знищити всіх!

— Ким-не-ким, а вже мною ясний ґраф буде вдоволений, — грімнув, скрегочучи зубами Чарнецький. — Я їм заллю гарячого сала за шкуру, потішуся над собаками! Нагадаю їм мого небіжчика батька.

— Так, так! — злорадо зареготав гетьман. — За потіху пана Чарнецького, за його помсту преславну! — Підніс він налитий джурою келих.

А осяяний тріпотливим світом лик Бого-чоловіка дивився -згори лагідно на спянілі і розсатанілі від злоби обличча, позирав кохано на дітей своїх, за яких і розпинався на хресті.

IV.

Цілу ніч у пригороді йшла тихо, але й безупинно робота: насипали землею лантухи, плели тури з верболозу і набивали глиною, уставляли в дві й у три перії дубові „мажі“, окуті добре залізом — найкраща рухома оборона супроти нападу кінноти, — підглибшали рови й окопи, перетаскували майже на плечах всяке бойове приладдя — гармати і гаківниці. Поважно, без замішання, з безперечним послухом сотниковій волі, спокійно і навіть весело чинили справу.

— А нуте, хлопці, тягніть сюди на середину нашу пузату паню, та постеліть її мосці добрячу постіль, обложіть її гаразд турами та подушками, набитими глиняним пухом.

— Ми нашу товстопузиху обложимо, пане сотнику, як гетьманшу, а вона за те нам подякує, — відгукнулись в темряві зігнуті спини, що по кругляках тягли гужем широкогорлу гармату.

— Ще-б не подякувала? Як плюне, так будуть ляшки-панки протирати очі! — весело додали ті, що коло бійниці заступами та лопатами працювали.

— Запорошить! — завважив усміхаючись і пан сотник: — а ви ще, хлопці, приволочіть їй до гурту й до бесіди хоч зо дві „панянки“, та приладнайте їх по обіруч у пані; нехай вони в трьох завтра побрешуть та поприскають трохи на вузенький той шлях. Мені навіть цікаво, як до наших добродійок дістануться непрохані гості.

— Повинно не іначе, як рачки, або шкереберть, — постановив Шрам, запорожський гармаш, під чиїм доглядом і рештувались бойові озброєння.

— Вірно! — зміцнив і пан сотник. — А ось, Шраме, я ще міркую у ці закутки приладнати по дві гаківниці і по дві плющихи[1]) в додачу.

[1]) Плющихами в инших місцевостях звалися баштові рушниці, з широкими на кінці і сплющеними гірлами.

— Чого й краще! — згодився Шрам: — Коли-б навіть і гетьманша з панянками не зупинила безглуздих, то можна буде їх покропити ще нахрест.

— А ми ще споза маж почастуємо, то й будуть вітанням контентні — пояснив сотник.

— Потіха та й годі! — додали з реготом ближші чуприни.

— Тривайте, братці! — гукнув з трівогою сивоусий козак: — А де-ж наші баби цокотухи? Без них і свято не свято!

Всі сполошилися й оточили діда кружком.

— Як без бабів? Без бабів неможливо! Вельможній гетьманші і панянкам буде скучно без баб, та й нам самим за їхньою лайкою охотнійше — загомоніли довкола.

— Не турбуйтесь! Бабів я волочу! — почувся з пітьми голос хорунжого: — Дві захопив, а чотирі на всяку пригоду лишив у містечку; та й важкі-ж прокляті — по три пари волів ледве тягнуть.

— Нам і двох досить, адже й дві баби ярмарок чинять — завважив пан сотник і юрба відповіла на те спільним реготом. — Ти от, Шраме, упорядись з жіноцтвом. Тиж коло цього діла ходити зугарний?

— Коло бабячого? — засміявся Шрам. — Воно хоч у нас, у Січі, за цей крам частували киями, ну та ачей Господь-Бог і неука умудрить. — Ми цих бабів між панянкамн та плющихами приладнаємо, так вони у свій час як вергонуть галушками та горохом, то й вийде лишень „пшепрашам“!

— Ух, славно! Баби наші, верещухи-брехухи! — Зраділи козаки своїм любим і погладили ласкаво по мідяних пащах.

— А в містечку що діється? — спитав хорунжого сотник.

— А тамечки Максим Розсадилоб з левенцями порається, — підновляють окопи, розставляють гармати

й запасають припасу; а як упораються, так лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди.

— Добре — промовив пан сотник, — так ми до світу геть-геть улаштуємось і вхитримося ще й відпочити, поки вилежуватись будуть вельможні панята. Ну, а у млин, під лотоки на чати готуються?

— Авже-ж, пане сотнику! Вернидуб бере десять чоловіка з левенців та тридцять з охочих...

— О! То чудово! — заспокоївся сотник. — Дружнійше, хлопці, метніться, напружтесь та кінчайте роботу!

Всі заметушились. В хмурій пітьмі, завіяній ще туманистою мракою, на плямах мутного одсвіту з ліхтарів, ледви мрілися широкі плечі та могучі розхрістані груди, що згиналися й розгиналися нишком. Скаженіла негода, лютував вітер; холодний дощ, а то й ожеледь аж різали по виду, — а козаки в самих сорочках, що парусили на вітрі, похожали з такою втіхою, немовби хто душної, літньої ночі, чекаючи на любу дівчину.

Коли всі земляні роботи скінчено, гармашню геть розставлено, бойовий припас знесено й розпайовано до потреби по козачих торбах, тоді пан сотник зібрав усіх оборонців край своєї мажі і мовив:

— Ну, тепер, товариші-братове, все готово до зустрічі! гостей — і кавуни і галушки й горох і капуста і пиво червоне, так і нам оце слід перед бенькетом смикнуть оковитої. Тільки, слухайте мого розпорядку: Ти, Шраме, заправляй панями й бабами; ти, Лобуре, засядь з своєю лавою в правий закуток, а ти Іване, у лівий; хорунжому доручаю тридцять Вернидубових левенців та сім десятків охочих, це задля випаду до потреби. Щоб у всіх келепи, шаблі й ножі та пістолі, а то й списи! Та слухайте ще, браття, у стрільбі не хапатись, не метушитись і не пускать набоїв на вітер, а мірити добре, аби кожна козача куля несла смерть, кожна бомба погибель. Їх, ворогів і поганців, як сарани, цілі хмарища,

так, спасибі Богові, мета буде ловка. Ну, а тепер по трудах випємо.

Кашовар налив перший кухоль панові сотникові і той, піднявши його у гору, промовив:

— Дорогі мої друзі й браття! За святу віру, за волю, за нашу матір-Вкраїну і за вас, за орлят! Хай вороги не потішуться нашою полохливістю та покорою, а хай у стократь заплатять за кожну козачу душу! Покажемо, братці, цілому світові, як ми уміємо за праве діло стояти, як ми уміємо весело умірати.

— Покажемо, пане сотнику, покажемо! — розлігся дружній гомін навколо.

— Ну, випийтеж тепер кожен по кухлю, та розставте вартових по чатах, а пластунів пошли, Шраме, на засіди; решта спочиньте трохи перед весіллям.

— За твоє здоровля, пане сотнику! — всі відгукнулися радо і по черзі, повагом стали підходити до кашовара.

За пів години все козацтво лежало безбоязко попід вали, та під возами, і тільки буйний висвистував якусь то погрозу.

Нарешті прокинувся день і глянув на світ божий підсліпуватим, сльозовитим оком; в пригороді застав він усіх козаків і жвавих і бадьорих і веселих при ділі. Инші вигострювали шаблі й ножі, инші переносили в потребні місця припас і оружжа, инші наладовували у рушницях кремниці, инші чинили коротку молитву, а здебільша лежали по валах та по мажах і смокчучи люльки, пантрували пильно за кожним ворожим рухом.

А ворожий табор починав уже теж ворушитись і розповзатись чорними плямами, мов збентежений мурашник. Праворуч за греблею хмарою насувались Татари; ліворуч, коло польського ґенерального обозу, рештувались лавами польські улани й драґуни; в млистій далині можна було відріжнити високі кивері від живча-

стих патлатих шеломів. По середині густими лавами уставлялася піхота.

На білому, пишному коні, у многоцінній збруї, виїхав ґраф Потоцький і зупинився на найвищому горбику; за ним тягся поїзд лицарства. Гетьман глянув на башти роскішного замку, що красували зза широкого ставу, глянув на містечко й пригород, що тулились до скелі під крилом його і були сповиті мертвим спокоєм, глянув навколо і здивувався, що й досі ще нападу не почато.

Ґенеральний обозний пояснив ґрафові, що польний гетьман казав перетягти на греблі гармати й розгрюкати окопища, а потім уже рушити на здобуття міста.

— З такою рванню та ще церемонії вигадав? Послать миттю Татар і роздавити відразу гадюк в їхнім кублі — спалахнув Потоцький.

— Татари відмовилися від наступу — відповів обозний.

— Гієни падлючі! — процідив з злобою гетьман. — Тільки на падла збігаються! Так женіть до пільного гетьмана і накажіть від мене, аби зараз пятьсот чоловіка Німоти і тисячу наших рушили на пригород і добули город. Я хочу сьогодня обідати в замку.

Ґенеральний обозний кинувся віддавати накази і за пів години на краю вузького шляху, що вів аж до пригороду, лаштувалась уже грізна батава.

— Чого це пани так довго морочаться? — спитав сотник, занудившись чеканням.

— Уже на шляху, готуються — відповів Шрам із бійниці. — Ти, батьку, дозволь мені першому привітать їх гостинцем.

— Та тобі, Шраме, завсіди найперша шана у Бога, — згодився сотник і сам зіпнявся на мажу, щоб полюбувати першим вітанням.

— А славно обмерзли голощоком[1]) окопи, — завважив він, глянувши — от, для воріженьків буде скобзалка на прочуд.

— Так, так! — відізвався й Шрам — Святий Михайло нам поміг.

Доріжка до окопищ звивалась понад берегом і тулилася одним боком до ставка, а другим до узбочі, що стрімкою кручею зривалася вниз до страшного провалля; чим ближше до пригороду, тим урвище ставало глибше й жахливійше, в одному місці воно звузило шлях до шости сажнів, потім знову відходило і знов наближалося, утворюючи якусь площину, якої наступаючі не могли примітити. Довгастими лавами під згуки літавр і сурм, рушили напасники весело, оглядно.

— Гармаші, пильнуй! — командував Шрам. — Набивай бабів дрібною картоплею, а паній галушками, а гаківниці й плющихи горохом, наводь усі влучно на он ту площину, підготуй на зміну набої, і як махну люлькою — шкварь!

— А в вас, хлопці, чи рушниці готові, чи на поличках є порох? Оглядіть, підсипте сухого! — обернувся пан сотник до козаків, що засіли за возами.

— Все, батьку, на поготові. Тільки гукни! — відмовили споза маж веселі обличча, хоч очі жевріли лиховісним огнем.

Батава дійшла до вузької перейми і зупинилась в непевности, боячися пастки; але, завваживши, що далі шлях ширшав і що, дасть Біг, не буде жадної одсічі, рушили наперед.

А Шрам зорив пильно за ворогами і, коли останні зайшли на площину, він махнув люлькою. Блиснув вогонь, здвигонулась земля і здрігнули, задзвеніли залізом вози. Із пащів баб і панянок вибухнули довгими цівками густі клубища білого диму й розістлалися по шляху

[1]) голощок — ожеледь.

широкими колами. Сила смертей, ріжучи з визком і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови лав; пекельний борвій змішав і зімняв враз лави, ще перед хвилиною огрядні й грізні, а тепер розметані й поваляні в порох.

Збилася в купу юрба й почала давить один одного; инші зривались з узбочі у провалля, инші кидались у воду; решта посунула було в зад, так трупи загородили й без того вузький перехід, а новий вибух з баб і панянок розкидав їх грудою навкруги; з нестяму й жаху кидали безталанні геть зброю, кидалися осліп зі скель, ринули у плинь по крижаній воді й задубівши, зразу пускались на дно...

— Tausend Teufel! — покрикнув німецький проводир. — Наперед! Не то вони, собаки, нас тут, як курчат, перелуплять!

— До зброї! Бігцем!! — розляглася й в другім місці команда.

Звиклі до послуху й до бойового вогню Німці рушили перші, а за ними пішли й Поляки. При виході з другого, ще вузшого переходу, зустрів їх гарматний вибух і вчинив жаховиту руїну; чавун і свинець пронизували з шкваром ряди, крушили кістки, обляпували крівлею живих; охоплені жахом мізерні купки вганялися й в ставок і в провалля і вперед. — Але ледви завзяті побігли кілька кроків, як підпали під перехресний вогонь з гаківниць і плющих, який нівечив їх у край; проте недобитки, не тямлючись з запалу, й нічого не бачучи в димі, навмання, все ще ринули до окопищ.

— А нуте, хлопці, тепер наша черга! — крикнув сотник і двісті рушниць, виставившись ізза окопищ, затріскотіло у недобитків могутньої сили.

Розсатанілі, з скаженим жахом на обличчі, зліденні останки кинулись в рів, а звідтіля попялись на вали, й вони, опянілі від помсти, таки дісталиб мети й не

однаб козача душа попрощалася з білим тілом, колиб не посклила валів ожеледиця: забісованці кидались на окопища й сховзалися шкереберть у рів, збиваючи з ніг товаришів.

— Ґляньте-бо, хлопці, як ляшки-панки сковзаються! — сміявсь сотник.

— Го-го-го!! — реготали хижим реготом козаки. — А нуте, нуте! Посковзайтесь трішечки ще, а ми вам носи підлатаємо.

— Агов, хлопці! Локшіть їх у пень! — крикнув сотник і випалив із пістоля у німецького ватажка, що кричав, мов скажений: „Donnerwetter! Бийте тих хлопів!“ Молодий, біловусий німчина тільки руками розвів і горілиць упав нерухомо.

Почалась різанина, та огидна, звіряча різанина, коли чоловік, спянілий від крови, запінившись, з хижим реготом бє нещасного, безоружного брата, що плазує край ніг і благає, на Бога, пощади.

А з високого замку, з дзвініці, линув урочистий дзвін і велебний псалом славословців до Господа і всі оті згуки разом неслись аж до небесних осель Бога любови та ласки...

V.

Потоцький любував з пригорку за складним, огрядним рухом піхоти й з нетерплячкою чекав тої хвилі, коли вона, стрімголов кинеться на вали й розчавить жменю безглуздої рвані, що зважилась його несчисленній, непоборимій потузі давати опір. А бути може, оті злиденні тхорі повтікали й хоробра батава перейде без бою Бушу й придбає Лянцкоронському довічню неславу за його полохливі, підсліпі поради? Це зовсім можливо; ні пострілу, ні погуку, ні шелесту. А це враз, несподівано, з далеких валів вибухнуло й покотилося два по-

клуби білого диму, а за хвилину здвигнулась земля й розлігся грім у повітрі аж до темного лісу, розсипавшись по йому гуркітнею. Шелеснувся кінь під Потоцьким у бік і захріп, почувши, що наступає жах. Не встиг пан гетьман від подиву й стямитись, як грімнув знову другий гуркіт, а потім і третій...

Ясний ґраф був такий упевнений неспромогою хлопів до доброї одсічі, що не дав розпорядку припасти на пригоду підмогу, а Лянцкоронський нарочито виконав дословно необачний наказ свого верховодаря, не бажаючи підлатать його своїм досвідом.

Коли-ж, по малім часі, прибігло з бойовища пять чоловіка й довело, що все післане військо згинуло до ноги, що там за окопищами певно сила гармат і повстанців, то скаженій лютости коронного гетьмана не було й краю: і негонор і ганебна публіка й жадоба помсти запалили його пекельним огнем, Він здавив коня острогами до крови і полетів на взаводи до польного гетьмана.

— Панська вельможність не домислилась дать підпомоги? — накинувся ґраф Потоцький, бажаючи при ґенеральній старшині зіпхнути вину на Лянцкоронського.

— Ясний ґраф на теє наказу мені не поставив, — відповів з уїдливим усміхом Лянцкоронський.

— Коли дав я наказ до штурму, то мається розуміти, що решта виникала з його: не нянькаж я, щоб показувати кожну ступінь! — розпалився Потоцький. — Гадаю, що на те ясновельможного пана й озброїла владою Річ Посполита, аби Його Мосць пантрував за боями.

— Але ясний ґраф відхилив мої розпорядки й Його Мосць — підкреслив ущіпливо Лянцкоронський — зауважив мені, що відповідає за все коронний гетьман, а польний тільки має пильно справляти його накази, отож я їх до цяти й справив.

— Не час тут, вельможний пане, до ельоквенції, а час до поновлення чести нашої славетної зброї й до відплати отим гадюкам за смерть стількох лицарів, до відплати такої страшної, від якоїб здрігнулося й пекло! — Але їх там не жменя; панську вельможність ошукав хлоп, а з того то й вибухло таке лихо; там певно цілі полки того чортяки Богуна з немалим числом гармат.

— Там, ясний ґрафе, нема Богуна! — Це мені досконально відомо, — відповів Лянцкоронський трохи недбало й згорда. Там засіла манесенька купка завзятців; але я мав честь коронному гетьманові пояснити, що Буша, це недосяжна, дужа позиція, й що шкода на цю забавку тратити час і людей.

— Вона мусить бути добута! — крикнув Потоцький й аж посинів.

— Коли то непоборна воля пана ґрафа, то треба повести справу уважно, підготовивши напад гарматним вогнем.

— Поставте хоч усю гармашню! Руйнуйте! Шматуйте, рвіть на повітря, чиніть що хочете, аби до вечера не лишилося там жадного озброєного пса, а ті, що впадуть у руки живцем, щоб корчились від нелюдських тортур.

— Все зробиться, пане ґрафе; але до вечера мало часу.

— До вечера! — занесливо крикнув Потоцький і відіхав, не бажаючи ніяких суперек вислухати.

— Лянцкоронський дав наказ воєводі Чарнецькому, незабаром на камяній греблі уставити дванадцять далекосяжних гармат і почати безупинно ними грюкати по валах.

— Хочай ця позиція для пострілів і гожа — зауважив Чарнецький, — але захисту для гармат тут нема й дати його не спромога, а се небезпечно.

— Правдісенько так — згодився й Лянцкоронський: — саме найкраще булоб спорудити земляні захисти ген

там на площині, але ґраф править конечне, аби сьогодня місто добути, ergo — non possumus.

— Чарнецький кинувся чинити гетьманську волю, а Лянцкоронський доручив ще Корецькому, зробити розвідки по той бік греблі й ставу, чи не можна булоб ще звідтіль на замок ударити?...

* * *

Їхав Корецький ходою на своїм воронім коні, схиливши замислену голову. Багато її обсіло думок з учорашнього вечера, болячих думок; оті огидливі речі, ота пекельна ненависть і злоба до брата. Та хибаж таким чином можна наладити згоду в розхитаній й облитій кровю державі? Ні! тисячу раз ні! Він знає цей народ, який завзялось обездолити й винищить панство. Він разом з ним жив, він вкупі з ним ділив і радощі й болїння. Оті золоті й повні мужности і теплої, безкрайної прихильности серця; не чіпайте тільки їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв, — і вони на себе здіймуть весь тягар наскоків хижого азіята і славутня Польща за залізним муром буде спокійно цвісти... Так хіба-ж ці думки можливо натхнути навіженій сваволі? Він знайшов був собі й однодумців, але переважне число супротивних їх подавило...

Зажурені думки його знялись і полинули в сизу, туманисту млу... Перед очима у його снуються якимсь маревом картини малого дитинства. Виринають роскішні палаци, бучні бенькети, весела музика, баскі коні. Між гордими і пишними поставами туманіє одна хороша й ласкава; вона ясними очима зорить на його і легесенькою рукою перебіра його кучері або плаче, прилутивши його до свого лона. Аж ось за реготом і вигуками вчувається лемент і стогін; перелякані, тікають вони у двох і замикаються щільно. Далі все захиталось

і розпалось у руїні... Який гомін, ґвалт і несамовитий жах чорної ночі... а далі вже хата проста, тепла сімя й лагідний спокій. Минають перед його очима інші картини; вони пишаються ясними барвами, вони гріють знадливим теплом його змучену душу...

Стоїть він у садочку з своєю милою й очей не відірве від її хорошого личенька, зблідлого під розсвітом блакитного ранку; свіжий вітрець пройма їх живцем; але юнак огорта свою любу в кирею й гріє своїм духом її похололі рученьки; тільки дівчина не усміхається, як колись, а зажуреними широкими очима дивиться йому в вічі. Вона хоче прозирнуть крізь них в саму душу козачу й довідатись, чи незгладимо там відзначилось слово „кохаю“?

— Сьогодня їдете? — пита дівчина трудним, мов надірваним голосом.

— Батько казав, до схід сонця, — давлючись, відповів юнак.

— Значить... за хвилю... — по обличчу дівчини блискавкою промайнула мука, ясною росою відбилася в очах. — І коли вернетесь — невідомо...

— Під осінь, як завжди...

— О, чи так? У мене сповила серце нудьга, якесь передчуття гризе, — схрестила вона пальці, витягла руки, відкинувши назад безнадійно головку.

— Бог милостив, стільки раз крив від напасти, то й тепер на Його уповай, — поцілував юнак у мармурове, холодне чоло свою горлицю, — наша доля така, аби день до вечера, так не варт заздалегідь і тужити.

— Не жах мене пригнітив тугою, — повернулась поривчасто дівчина й на її блідих щоках спалахнуло зарево, — не за твоє життя я боюсь, бо й про своє не вельми то дбаю; не того у мене серце болить, що мушу розлучитись з тобою. Ти їдеш по козацькій справі, боронити нашу матір — Вкраїну, й коли по Божій волі, по-

ляжеш за неї, добуваючи слави, то я гордо з своєю мукою піду між людей й вмиватимусь дрібними, щаслива, бо все одно ти будеш жити в цім серці, поки воно не захолоне у грудях...

— Єдина моя, на віки, на віки! — обняв козак дівчину й занімів в тих обіймах.

— Слухай, — поклала вона йому свої білі руки на плечі, а головку заховала на грудях, — тільки... мене не забудь... серце ниє... щоб не сталось... памятай, що воно цілком, без поділу твоє...

— Тебе забути? Та хай земля розступиться піді мною!.. — присягається козак і поцілунками глушить її речі...

Лагідний образ голубки-дівчини прозорою тінню заколихався й взявся туманом, тільки теплий погляд хороших, щирих очей все проймав його душу; а ось знову піднявсь якийсь нелад і розрух, скаламутив прозористі мрії.

Знову пишний палац. Яскравими зорями миготить світло. Все навкруги роскошами сяє. Музики грають, голосять скрипки й стогнуть суремки; з знадливими згуками зливається знадливий шепіт і хвилює у теплім та нечистім повітрі. Між барвистими красками оксамиту, єдвабу, парчі, малюються сніжнобілими плямами цукрові плечі, усміхаються гожі личенька, вабливі очі горять і спокушують... І він, бідний сирота, запеклий козарлюга, там між панством тим пишним, тільки в якійсь химерній неподібній одежі... Він там і всі йому уклоняються, всі вітають його, бо він сам і властитель тієї пишноти. Якесь сталося чудо, але те чудо спянило його, задурманило чарами розум; хлоп став вельможним магнатом, бідолаха — дукою. Можна було вчадіти і розпочався якийсь чудовий, дивний сон, в якім і розібратись думками було неможливо. Він тільки про одно марив, щоб прищепити свої думки-гадки на панських гадках, але поки що вони не приймались...

Якась пишна та делікатна панянка з білесеньким прозористим личком, з хвилями кучерявого темного шовку, з синіми, як волошки, очима, з рожевими устоньками щось шепоче йому, залицяється й поривае до танцю; вся її постать легесенька, та стрункa то згинається, то звивається; ручка стиска його руку, головка лежить на плечі, а від неї аж пашить гарячим, запашним духом... Отрута збурює кров; мозок туманить, а проте в серці стоїть якась непрохана, невгасима дратівля.

— Яка я непомірно щаслива! — втішається красуня.

— Чого-ж то, моя пишна крале? — спалахнув лицар.

— Того, що... хибаж пан не бачить, серцем не чує? — червоніє лицяючись краля. — Ах, ця солодка хвиля, як налинула несподівано, так незабаром і зникне, а потім знов, — зітхнула милесенько панна, — ще гірша темрява й нудота.

— Для чого-ж панна в одну тільки хвилину хоче замкнути ціле життя! Воно широке й має безліч розривок, які чергуються й тішать нас.

— А коли яка радість, — щуриться панна так любо — охопить всі почуття й запанує над серцем? Хиба пан ще не кохав нікого, ніколи?

— Я? — аж зблід, пополотнів пишний лицар, так його зразу здавила за серце незвана нудьга.

— Так, пан? — допитувалась панянка, положивши свої манесенькі, гарнесенькі ручки на його дужу й жилаву руку, й не зводячи пронизистого погляду з його очей. — Скажіть бо! Ну, я прошу.. Чого-ж пан мовчить? Хіба моє прохання так мало варте у пана, що його можна занедбати?

— Для чого панні знать те? — важко зітхнув пишний господар і понуро схилив голову.

— Для того... — у пишної кралі здрігнула брова й якась хмарина перебігла по захололому личку — я хочу знати, я хочу! — тупнула вона ніжкою.

— Ну, коли панна хоче... так я кохаю...

— Кого? — аж загорілась і затремтіла красуня...

— На віщо ймення — глухо й напруженим голосом відповів лицар: — Її тут нема... вона далеко...

— Хлопка! — скрикнула панна й зникла.

Закипіло у юнака серце, нудним йому здався той бенькет, холодом повіяло від усього цього пишливого панства, огида заворушилась в душі й йому стало жаль своїх викоханих по широких степах мрій, свого січового завзяття, своєї буйної волі...

Тепер він тихо-тихо їхав, попустивши повіддя й понуро міркував над питанням, що далі чинити? Колиб не цяцькований той шляхетський обовязок — не зрадить вітчині, колиб не надія оздоровити шляхетські думки народнім духом, то він би зараз... Але справді за щож він стоїть і що нищити хоче? А вони, оті, що пяничали вчера, за віщо стоять, за яке добро? На що вони привели сорок тисяч вовків сіроманців, сорок тисяч хижаків лютих? В голові його туманилось, а на серці тупий біль розпалявся таким пекельним огнем, такою нестерпимою мукою, що йому здавалось, ніби його серце гарячими кліщами рвуть на кавалки... У тім пошарпанім серці воскрес образ дорогої, тихої дівчини і манив вабливими барвами.

— Де вона тепер, моя зірочка ясна, моя запашна квіточка? Адже вона єдина цариця мого серця й ніколи, до суду-віку у моїй душі не згасне світ очей її, не змовкне сріблястий згук її голосу, не зникне усмішка її уст. А доля відірвала мене від неї.

Надїхало до Корецького два улани з десятком Татар.

— Прилучені до пана хорунжого воєводою Чарнецьким, — пояснили шляхтичі.

Корецький здрігнувся. Пасмо думок його обірвала тяжка, огидлива дійсність. Він підібрав повіддя, торкнув острогами коня й покрикнув:

— За мною, панове!

. . . . . .

VI.

— А що, хлопці, чи повкладали усіх вороженьків спати? — запитав сотник козаків, що по кладках із рову вертались до маж.

— Усіх, батьку, до одного, — відповів сивоусий запорожець. — Одному німоті не хотілося страх як з оцим світом црощатись, все махав шаблею, боронився, так я таки його упрохав списом під ребро. Ну й послухався, язика показав.

— Це він тобі в насмішку, на глум, — засміявся Шрам.

— Та хай йому вже Господь Бог пробачить, як і я дарую — відповів запорожець сумирно.

— А з наших ніхто не поцілував землі-матері? — спитав сотник.

— Трьох таки кляті уклали, — пробурчав Шрам: — з початку вони були покидали зброю й стали валятись на пробі в ногах, а коли нашим було неспроможно руки спинити, що замашно розмахались, так деякі в скруті кинулись знову до зброї й давай відбиватись. Ну, трьох наших кулями й цокнули.

— Кого-ж?

— Ех, славних козаків, товаришів добрячих, — зітхнув глибоко Шрам: — Стецька Спотикача, Охріма Шибай-голову, Романа Гонивітра.

— Зробім же першим новосельцям і першу честь, поховаймо їх по козацьки, по лицарськи, щоб вороги над їхніми тілами не знущалися, а за те може й нам наші друзі відшукають там угорі по придобній місцині; адже все одно, братці, ми тут не забаримось.

— Не забаримось, не задержимось! — відповіли деякі сивочубі понуро.

— А мене навіть кортить туди швидче, — зауважив весело Шрам, показуючи на небо рукою, — що скільки там нашого славного лицарства — сила!

— І ніхто-ж то назад до нас не вертається, — додав міркуючи сотник.

— Знати, що й там добре — зажартував чуприндир запорожець і почав з другими козаками копати спільну братську могилу.

Викопали незабаром глибоку яму, поклали в неї трьох мертвих товаришів, при повній козачій зброї і покрили червоною китайкою.

Сотник перший кинув на неї грудку землі і промовив:

— Спіть, брати-товариші, спокійно! Нехай над вами земля пером, нехай Милосерний Бог пригорне ваші козачі душі, бо за Його святого та за матір-Україну ви їх положили.

Всі побожно поздіймали шапки й понурили замислені голови...

Орися з Катрею стояли на вежі у замку й слідкували пильно за подіями першого нападу. У погляді Орисі не знати було ні цікавости, ні трівоги, а світилась лишень непохила воля та похмуре жадання продати життя найдорожше; за те ворушливе обличча Катрі відбивало на собі всі почуття.

Низше по мурах, між бійницями купчилось жіноцтво й діти; жінки прикипіли очима до своїх дружин, до братів, до синів. По скамянілому виразу лиць не було пізнати, як терпіло серце, по німому тремтінню їх уст не пізнати, чи вони шепотіли молитву за своїх братів чи проклони на ворогів? Самі тільки діти безжурні, цікаві, перебігали раз-у-раз з одної бійниці до другої й голосно й весело переказували одно одному свої враження.

А отець Василь з хоругвами й процесією ходив по мурах і віддаля кропив оборонців святою водою, благаючи у Милосерного Бога ласки і співаючи Йому похвальний псалом.

„Помощник і покровитель бисть мні во спасеніе!“

Стара няня вийшла з закутньої башти, а за нею ще три жінки у слід; у кожної на плечах по мішку книшів, паляниць, пирогів, сала.

— Я, моя дитино, — обернулась до Орисі няня — понесу сніданок нашим заступникам, а то вони натрудились.

— Неси швидше, мамо, — поквапила її Орися: — хай хоч трохи підживляться, а то, як вороги прочумаються, то не дадуть і шматка хліба до рота узяти.

— І я піду з бабусею, — захвилювалася Катря, — хоч на одну мить гляну, побачусь...

— І я те-ж! — похопилося ще кількоро голосів.

— Ні, — відмовила Орися, — й я хотілаб свого батька хоч раз ще побачити, проте не піду й вас прошу не ходити. Не гаразд у такі хвилини, коли душа уготовалася до смерти, хвилювати її світовими прихилами й збавляти тим її силу.

— Во істину так, — докинув отець Василь, — мені подобає до трудженних зійти і окрилити їх силу хрестом, а ви зоставайтеся тут з миром.

І пан-отець, а за ним жінки, спустилися з закутньої башти в містечко й попрямували аж до окопищ.

Сивий кобзар сидів на мурі під одним зазубнем спиною до валів і розпитував у свого проводаря й у других хлопят, що робиться у пригороді й навкруги? Коли-ж йому довели про славетну одсіч, то старець незрячими очима заплакав і голосно заспівав:

„Лечу конем, махну мечем, списом перекину,
Та захищу на часину свою Україну:

Ой чого-ж ви полягали, ворожії душі?
Мабуть добре напилися під мурами Буші?"

Тихо оточили й уважно слухали народнього співця молодиці, діти й дівчата.

А трохи далі на греблі ворог готує щось нового. Звозять на камяну загату шестериками й восьмериками устяж тяженькі гармати, повертають їх пащами до пригороду й набивають смертодайним знаряддям; коло них гармаші метушаться й зносять всякий припас.

Зауважив пан сотник, що на греблі лаштується грізна грімниця, почесав сердито потилицю й обернувся до Шрама:

— А що, пане Шраме, — ляшки-панки здається готують нам подарунки?

— Бачу, батьку, — відізвався Шрам: — це-б ще байдуже, а досадно, матері його ковінька, що несила нам їм назад відіслати гостинців: панянки наші мабуть ще не тее, а от хіба товстопузиха чи не доплюне, та ще може от оця баба...

— А спробуй но зараз, — сказав сотник.

Заметушився з підручним Шрам, навернув гирлами до греблі гармати, намірив метника добре й двигонув першим набоєм із баби. Всі з надзвичайною пильністю, захистивши долонями очі, стежили за летом знаряддя, за місцем вибуху; але ядро, очерконувши величезну дугу, не досягло мети й шелеснуло перед греблею в воду, метнувши до гори цілі пасма яскравого поплеску.

— Овва! — засміялися козаки: — Стара баба, видко, на втори слаба!

— А вже-ж! — додали другі: — Розгуркалась з молоду, та тепер, як із решета...

— Або, як із верші, — вставив запорожець.

— А тривайте, хай гукне ще й пані, — сказав Шрам і приставив ґнота до полички.

Грюкнула пані, та так, що аж земля кругом стріпонулася й посипалась грудками в рів, що аж присіли козаки-гармаші, далеко дихонула вона поклубом білого диму й важко відкотилась назад. З визгом різонуло ядро повітря й невидимо полинуло наперед; визгіт хутко змінивсь стогоном, який теж ослаб вмить і завмер, а разом з ним завмерло багато сердець; але плесо на ставку було все ясне, супокійне, знати було, що ядро все ще летіло, не черкаючись поверху водяного... а це враз на самісенькій греблі між пушкарями знялась хмарою курява й щось замиготілось в повітрі...

— Докинула, докинула пані вельможна! — зраділи козаки. — Саме на середину греблі шерепнула!

— Спасибі, добродійко! — поклонились другі. — Відпасла, хвала Богові, черево, так за те-ж по панськи й гримнула!

— Та он, гляньте братці, — деякі аж припяли до греблі, певно винюхують наш гостинець.

Всі зареготалися весело.

— Гей, пильнуй! Стережись! — крикнув Шрам: — Ворог запалив люльку.

На греблі щось блиснуло й в одному місці тоненькою цівкою вибухнув білий димок; але жадного гуркоту ще не чулось в повітрі. Деякі козаки присіли за турами й за мажами. Аж ось розгляглось, наближалось хутко якесь немов би квоктання й щось недалеко від берега шелеснуло по воді, кинувши до гори цілий сніп бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані.

— Не доплюнула! — крикнули козаки.

— Не радійте ще, хлопці, бо рано, — зауважив пан сотник.

— Та то вони приміряються тільки, — вставив Шрам: — а гармати у поганців подужі. Бач як кашляють!

Тільки тепер долинув до них здалеку гуркіт і покотився луною в долину.

— А ось, братці, й друга закурилася й здається немов лівий куток, — постерегав Шрам. — Гей ти, Іване, пильнуй!

Знов у повітрі почувся летючий квокіт і щось важке промайнуло над головами й щезло в долині.

— От тепер вже, братці, сподівайтесь справді гостинця! — повіншував усіх чуприндир-запорожець.

— Поки прилетить і ми плюнемо! — крикнув Шрам, приложивши ґнота до „товстопузихи".

Але не встигло ще заспокоїтися сполошене грюком повітря, як почувся різкий тріскіт на валі й три тури розлетілись в скибки, обсипавши козаків глиною та цурпалками.

— Важно ляпнули! — похвалив запорожець, утираючи полою собі вид, і чуприну й вуса. — Їй Богу, добре, от хоч і ляхи, а коли добре, так добре!

— Що й казать, — згодились другі — запорошили очі.

Але ось налетів з скиготом другий вибух, посипалась і розметалась геть-геть навколо земля з окопів. Одна підбита панянка з дзенькотом похитнулася й заорала носом; дальній аж у лівім кутку віз з дзвяком розпався... Почувся стогін...

— Стає душно, — завважив пан сотник — тільки ви, хлопці, начхайте на оці переклики здалеку. Нісенітниця — одні жарти.

— А вже-ж звідтіль у руки не візьме! — згодився запорожець. — Досадно тільки, хрін їм та редька, дарма стояти — руки сверблять.

— Потерпи, пожди! Буде робота й рукам...

Коли це в мить як шерепне ядро в найближчу мажу, так відбитою скибою й відшматувало у запорожця аж за пальці лівицю.

— От тобі і дочекався! — засміявся сивоусий завзятець. — Ще спасибі, що ліву, а то-б за праву я лявся здорово, їй Богу! Ач, — роздивлявся він розба-

товану в шмаття долоню — хочби-ж відтяли, та по людськи, а то тільки понівечили... Гей, Лобуре! А ну лишень відітни її чи сокирою, чи шаблюкою, тільки щоб мені рівно!

Без суперечок і без жадних відмов підійшов Лобур, махнув по повітрю разів зо два ятаганом турецьким і вдарив по скаліченій руці, яку запорожець поклав на полудрабок; по самісенький згиб рівно відчахнулась рука від сурелі й впала на землю, а з відрубка похлинула кров.

— Оце, так справно! — похвалив запорожець. — Тепер порохом та землею забивай мерщій виразку, та замотуй тугійше повивачем, — усміхаючись у вуси, наставляв він свого випадкового лікаря, — а мені, батьку, дозволь михайлик горілки, бо трохи щипа...

— Випий, голубе, на здоровля... — стиснув йому правицю пан сотник.

А ворожі ядра налітали частійше, лягали густійше, руйнуючи все надокола, шматуючи біле тіло козаче...

VII.

Під камяним склепінням на греблі, саме під яловим спуском, що його зробили на повінь, була порожня, яка льохом тяглась і під млин; з цього льоху був вихід під лотоками і там засіла Вернидубова ватага з десяти Левенців, запеклих і завзятих у січі й з тридцяти охочих, ще не окурених димом. Всі вони, зігнувшись, на вколішках, майже лажачи, тиснулись під темним склепінням в печері; туди досягав неповним промінням світ тільки через вихід, що тепер був завалений камінням. Край самої продушини лежав Вернидуб і пильнував за ворожими рухами.

Вернидуб бачив, як праворуч від них уставляли на греблі гармати; гармашів коло них, по його рахунку, була з сотня, а може й більше, та зараз же за греблею

при гармашнім обозі вартувало з півтора сотні піхотинців. Найближчі чети головної сили стояли за вузьким та стрімким увозом, сажнів за двісті від греблі, а кінnота бовваніла ще далі, сягаючи лівим крилом аж до татарських хмарищ.

Козаки на засідах чули, як з грюком та брязкотом здіймали гармати з передків, як командував усім якийсь німота, чи може француз, як прилетіла на греблю з окопищ перша бомба, як ударила з дзенькотом у щось металеве і як за вибухом розгляглись крики, лайки й стогін.

— Доброго гостинця прислали наші, — засміявся тихо Вернидуб.

— То певно дядько Шрам так вітає, — зауважив сусід.

— А вже-ж, не хто.

На греблі хтось басом погукував:

— Проворнійш! Підніміть поранених і побитих! Наводь, намірюй першу й другу! Пильнуй! Готуй! От, я їх...

— Здрігнулася гребля раз, два й грюком та громом заглушила козаків у підвалі; два, три каміня зірвалось з склепіння і на козачі спини посипалась глина.

— Уже гавкнули, іроди! — прошипів Вернидуб, коли змовк гуркіт.

— А що, як нашим? Докинули? — цікавились найближчі до його.

— Не видко, братці; та певно докинуть — гармати у цих гаспидів добрі, здорові; з нашого добра накували.

— Поскидаємо їх у воду! — гукнув Безухий (у його таки справді одно ухо відтято ятаґаном).

— Пождім трохи, хлопці, — почав Вернидуб, а це як грюконе вибух з шести гармат, громом забив його голос і так потряс мурами й склепіннями, що в деяких місцях засвітилися щілини.

Зараз за цим вибухом, грімнув другий, далі третій.. й почався страшенний, пекельний гуркіт; всі инші згуки

згубились у йому; козаки поніміли й поглухли; вони в цьому страшно-судному громі тільки тілом вчували, як зрушалось повітря, як здвигалася земля й як з усіх боків сипалося каміння.

Одна бомба з окопищ ударила саме в склепіння під спуском і пробивши дірку аж наскрізь застрягла; через щілини проступила вода й почала спадати двома чималими цівками в льох.

Збентежились козаки, почувши під собою холодну воду, яка хоч поволі, а все прибувала; заметушились і подалися всі до віддушини, коло якої лежав Вернидуб.

— Дядьку Дубе! - кричали йому на ухо найближчі сусіди. — Чиж нам у холодній воді потопати? То краще удармо!

— Пождіть! Покупайтесь трохи! — відгукнув Вернидуб. — З холодної купелі ще охотнійш буде грітись; тільки порохівниці та рушниці тримайте вище, пильнуйте, аби не замокли! Гасло я дам!

Вода все прибувала й заливала печеру; уже лежати козакам було неспроможно в калюжі, й вони, зігнувшись під низьким склепінням, стояли майже по коліна в воді, яка різала їм пекучим холодом ноги; деякі непризвичаєні хлопці тремтіли й цокотіли зубами, другі навпаки були ніби вдоволені з цієї новини.

— Ач, уже за коліна сягнуло, можна буде швидко й поплавати: далебі чудесно скупатися перед парнею! — вигукував один чуприндир, та вмочив у крижаній воді свою голену голову.

— Незабаром пірнеш і з чуприною, — відповів другий — вода почала сильнійше прибувати, — певно прорвало дірку цілком.

Вернидуб тим часом пильно зорив, як густий дим з вистрілів слався туманом по греблі й заволікав її геть білою хмарою; коли вона непросяжною пеленою покрила все чисто, так-що й найближчі речі потонули в їй,

Вернидуб підліз, розкидав накладений у пролазі камінь і стиха гукнув:

— А ну, тепер, за мною! Пора!

— Ніким непомічені сорок завзятців викралися з темного льоху й нишком по скосу за млином дісталися на греблю. Тут було трохи-трохи не виявив їх ворожий вартовий, що безпечно курив люльку, так курінний похопився завчасу пронизати його ножем і зупинити його сполоханий окрик на півгуку.

Ушикувавшись на греблі, наготувавши стрільбу й взявши кінджали у зуби, наші запеклі шибай-голови наближалися потай до гармашні. Густий дим дозволив їм підійти кроків на двадцять і козаки, вистріливши з рушниць, кинулись з гуком на переляканих гармашів. Оті голені голови з гадюками-чупринами на повітрі, оті палаючі очі, оті піднесені руки з ятаґанами, кривими шаблями, нелюдський крик, з яким вони в куряві метались на остовпілих ворогів, сціпили все навколо жахом. Без відсічі, безборонно посічено всіх гармашів шаблями, потрощено келепами; кинулась на поміч найближча сотня, так козаки її привітали таким завзятим наскоком, що оборонці вмить накивали пятами, та марно — більша їх часть лишилася на греблі й скрасила її червоною кровю; деякі попадали у ставок і тільки хто-не-хто втік від біди погукуючи з опалу, що незлічимі богунські ватаги добули греблю.

Поки Вернидуб порався з Німцями, Левенці лагодили гармати; заклепували цвяхами запали й відбивали келепами замки гармат.

— Гепай їх всіх у ставок — певнійша річ! — верховодив Вернидуб.

— А може-б хоч одну дотягти нашим? — завважив один козак, весь обляпаний кровю.

— Чи не здурів ти? — сперечив Вернидуб. — Та ти ще спробуй дотягти свої ноги, то й то буде з тебе!

За хвилину всі гармати з грюкотом і плеском шубовснули у воду і зникли під пінявими хвилями ставка.

— Ну, лицарі, справили справу, а тепер час і назад, — квапив своїх завзятців Вернидуб — нам у перед через хмари війська не пробитись, марно гинути жаль, так спробуємо по той бік ставка прокрастись до своїх на підмогу.

— Чому не спробувати! Спробувати! — відгукнулись козаки. — „Втік не втік, а побігти можна".

— Тільки ось двох наших забито, а трьох поранено — зауважив Безухий, — не лишати-ж їх на знущання, пане отамане?

— Мертвих у ставок вкинути, а поранених взяти на плечі з собою, — постановив Вернидуб; — та швидше, он уже ляхи наступають.

Дійсно, скрізь опавший до землі дим можна вже було проглянути, як густими лавами піхота насовувалась до греблі, а кіннота наступала з другого боку очеретом, аби відрізати відступ. Щастя, що вороги, збентежені й здивовані зухвалим нападом степових „чортів", надходили дуже поволі, обережно, мов сподівались на велику козачу силу.

А козаки, окриті димом і млою, минули щасливо греблю й майже бігцем стали прямувати другим берегом до окопищ; уже перейшли було більшу частину шляху, коли ляхи спостерегли, що це тільки невелика ватага такий розрух вчинила. Дві сотні драґунів понеслося на цих зухвальців, і ніякий опір не спинивби їх смертодайної сталі, колиб не знайшлася несподівано на їх шляху колодовбина[1]), що її не завважила якось погоня. Перші коні, що наскочили на неї, попадали, а через них і другі ряди, то перекидались, то плутались, то розбігалися.

---

[1]) колодовбина — глибокі вибої на дорозі.

Тим часом, поки ці дві сотні, повикидавши покалічених коней, шикувались до нового нападу, Вернидуб добіг до одної досить вузенької коси, що врізалася у ставок; він зупинився на краю й наказав козакам, покидату тяжу у воду, а самим плисти через став до окопів, умістивши між парами пловців і поранених; сам же він з тими, хто захоче, зостанеться тут, запинити драгунів і захистити відступ. З Вернидубом лишилося одинадцять чоловік, а решта кинулися у плав; один тільки з поранених відпрохався зостатись.

— Мене, братці, не беріте з собою — прохав він товаришів — мені перебито обидві ноги, я й в дорозі і в дома буду тільки на перешкоді. Покиньте мене краще тут та покладіть навкруги набитих рушниць штук пять, а то й десять; так поки наші Левенці будуть стояти, то й я може кількох гриваків укладу й не з порожніми руками на той світ пролізу...

Так і зробили, посадовили його з рушницями на купині в кутку, а самі кинулинь у плав другого берега досягати.

Не забарилися наскочити й розсатанілі драґуни й кинулись на цих дванадцятеро завзятців; готові на смерть козаки грюкнули враз із рушниць і підставили довгі списи; кілька коней упало й загородило тісний прохід; другі кинулись у плав, — але й тут їх зустрічав спис або куля.

Недовго змогло дванадцять чоловіка противитись такій силі: ближчі напасники падали, але другі злазили з коней, добігали до обложених і навіжено кидались у рукопаш. Стали козаки колом, спинами до середини, лицем до ворогів і давай працювати списами. Не одного драґуна з шаблею у руці підняли до гори списом і скинули, мов сніп, у воду, не одного валив кулею до долу безногий, але всеж таки багато списів уламалось, ба-

гато завзятців з сталевого кола поклонились рідній землі від куль, якими засипали їх вороги з берега.

— Постоїмож до краю, братці, за віру й вмремо, як лицарі, чесно! — покрикнув Вернидуб.

— Умремо, батьку, як слід! — відгукнулись товариші дружно.

Блиснули козачі кривулі, замиготіли в повітрі холодним блиском, та на кожнуж з них впало десять других; розлігся в повітрі брязкіт від криці, хруст від келепів, хрип від проклонів і стогін.

Сивий запорожець Безухий уже чотирьох пишних шляхтичів вклав шаблею, а лівицею встиг і двом Німцям встромити кінджала, але догодила й йому шляхетська криця у лівий висок і спянів козак від того чоломкання, випустив з дужої руки омочене у крові лезо й безвладно гримнув на землю. Молодий, чорнобривий козак, що з усмішкою постачав навкруги смертельні дарунки, з усмішкою поліг на Безухого; страшенно захріп і рябий запорожець, закотивши під високий лоб свої орлині очі; повалився за ним у слід і Лопата, не постерігшися з тилу кривулі, яка розпанахала йому спину аж до вірного серця...

Тільки двох ще з Вернидубом стояли та третій, Безногий, все сидів ще між трупом і часами посилав у перса ворожі незрадливу кулю.

— Гей! Продаймо себе, що найдорожче! — крикнув Вернидуб і зібравши останні сили, кинувся в юрбу; за ним кинулись і два товариші.

З нелюдською силою стали локшити все, що їх оточало; їх велетенські посіки розбивали на двоє голови, розкраювали обличча; поранені, покрівавлені перебийці все ще рушали вперед під блискавками навислої над їх чолами криці. — Але ось у одного товариша якось ліниво підвелась шабля у гору та на півколі зупинилася на мить і спустилась безсило до

долу, другий товариш присів чогось і собі, самий тільки Вернидуб все ще махав перебитим геть лезом, аж ось і йому на голову впав з хрустом тяженний обух. Похитнувся дуб і поліг, зваливши розгоном свого мертвого тіла якогось шляхтича.

Озвірілі від крови ляхи, наскочили якось ще на живого Безногого. Завзятий ватажок батави підбіг до його перший, бажаючи взять живим; але напівмертвий Безногий, що вже кровою зійшов, змертвілою рукою підняв ще раз пістоля й послав ватажкови у самісіньке серце прощальну кулю. Зблід молодий пан, посунувся на руки жовнірам, та покотився до ніг його й Безногий, порубаний, посічений шаблями...

А пловці уже досягали свого берега й радісно вітались з своїми братами; тільки двох найтяжче поранених боролись серед ставу безнадійно, задубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що вже шерхла сніговою кашою.

— Братці! Пустіть! — став нещасний проситись: — Все одно, не дотягти вам мене...

— Як-же так кинути? — суперечив йому підручний пловець, якому вже забивало дух від утоми.

— Та, їй-же Богу, мені на дні буде спокійно, — а ви й там станете у пригоді.

— Чи не правду пак каже Книш? — зауважив другий.

— Правду, братці, святу правду! — стогнав поранений: — Все одно мені вже на світі не жити.

— Ну, так бувай здоров, друже, та нас жди! — попрощались товариші й кинули пораненого на волю; він зразу й пустився на дно, лишивши на плесі води кілька кіл, які розходились коливаючись і зникали.

І знялась козача душа за своїми другами у слід за високі хмари до Всевишнього...

VIII.

Сивий, зовсім лисий, дід стояв в бійниці закутньої башти й пильно стежив старечими очима за боротьбою; біля його стояла бліда, зі сціпленими зубами Катря; вона не почувала, де вона стоїть і що робиться навколо. Душа її, покинувши тіло, здавалось, літала над пригородом, шукаючи межи уломками свого дорогого хорунжого. Орися стояла сама, трохи віддаля від цієї ґрупи, спершись головою на камінь, застигла в однім почутті, що охопило її істоту, вона зимно дивилася в далину. Скоро грім гармат, що ніс навкруги смерть, несподівано замовк перекотливою луною. Орися очунялась і обернула здивовані очі на греблю; там, в чаду вона спостерегла щось незвичайне, а водограї скаламученої води підсказали їй, що це штуки молодців-запорожців. Прояви лицарського герцю та скаженої боротьби, визвали на її бліді щоки румянець гордощів і захвату. Вона підійшла до діда й промовила:

— Діду! Ви, що вже нажились на своїм віку й своїми ділами придбали собі славу, можете вмерти тепер радісно. З такими душами, як он ті, бути в однім місці — надмірне щастя!

— Велике щастя, дитино моя, — відповів зворушений дід, — велике! Не вмре наша широка Україна, коли вона родить таких синів і таких дочок, як ти!

— Я ще не встигла, діду, ні натішитися життям, ні зробити нічого на користь моїй бідній Україні...

— Ще зробиш, — сказав пророчим голосом дід.

— Ні, ні! Час мій урвано й вже надходить його близький кінець, — одного тількиб прохала я в Бога, зуміти вмерти так, як уміють вмірати наші орли.

Саме тоді, як впав Вернидуб, з містечка розітнувся глухий, довгий вибух; в повітрі почулося якесь чудне гудіння, змішане з свистом і по воді, коло польських дра-

ґунів, в багатьох місцях підскочили бризки й бульбахи; четверо коней впало, останні жахливо метнулися в бік. Сполохались вцілівші драґуни й прожогом помчалися до млина, втікаючи від картечі.

— А чи не можна, діду, от з цієї плющихи послати їм гостинця на здогін? — спитала діда Орися.

— Ні, не повернеться, — сказав дід, — вона наведена лише он на той шлях.

Всі глянули праворуч на шлях, що йшов понад самим проваллям і побачили вершника на баскому коні й в блискучому панцирі; за ним їхали два шляхтичі, улани й кілька татар. Користаючи з боєвого замішання, що стояло над берегом озера, вершники підїхали близько й почали розглядати мури й окопища.

— От цих добре можна шелеснути, — сказав дід і Орися запалила з його люльки ґнота.

— Стрівай! — скрикнула Катря, пильно придивляючись до стрункої постави вродливого лицаря. — Не підноси ґнота! Знаєш, хто це?...

— Ворог нашого народу, — байдужо відповіла Орися.

— Знаєш, хто? — хвилювалась все більше подруга. — Це Антось, це твій Корецький. Скарай мене Пречиста Діва, коли брешу!

Мов електричний ток пробіг по нервах Орисі; вона опустила запалений ґніт на плахту, й захистивши лівою рукою очі, впялась в цього лицаря поглядом. Так, нема сумніву, се він, її брат, її друг, її... коханець! Це його чудові, глибокі очі; це його русяві кучері вибились з під шелома; це його усмішка осявае теплом благородні риси молодого обличча.

Чимсь гарячим сповнилось її трепочуче серце й вогнем розлилося по грудях, примусивши зашаритись червоною зорею її бліді лиця, блиснути чорним діамантом очі; груди сколихнула хвиля забутого щастя.

— Орисю, він, либонь пізнав тебе! Дивись! — хвилювалася Катря. — Який він славний!

Мов ніж перевернувся в серці Орисі, румянець збіг з її обличча й брови суворо нахмурились.

— Коханець! — відгукнулась вона глухим голосом. — Зрадник! Невіра!

Вона на хвилю спинилась, почуваючи нелюдську муку й, перемігши біль, приставила до полички ґнота.

Гримнув вибух, двоє вершників впало. Дід обняв оскаженілу Орисю й надтріснутим від здавлених сліз голосом сказав:

— Висше від цієї любови до своєї вітчини, дитино моя, немає на світі!

Прискакав до греблі воєвода Чарнецький, не знаючи на чому зігнати свій гнів і звелів запалити млин, а летючим загонам і Татарам дозволив сплюндрувати й грабувати всі окружні селитьби, не милуючи нікого.

— Пане гетьмане, — обернувся він до Лянцкоронського, — моє передчуття справдилось, жменя проклятого бидла заподіяла нові рани нашим силам!

— Так, я бачу, — сказав з сумною усмішкою Лянцкоронський. — З Марсом жартувати не можна, як бажає того коронний гетьман; до того-ж, опріч міцних природних позицій, Бушу боронить не жменя бидла, як єґомость мислить, а жменя львів!

— О! Вони заплатять мені сторицею за кожну краплину крови шляхотного, славного лицарства!

— Доки вони заплатять, — багато ще проллється цієї шляхотної крови! — відповів замислено польний гетьман і після невеличкої павзи додав: — Чи не можнаб для виконання цієї навіженої й безцільної вигадки вжити хоч Татар?

— На штурм вони не підуть, та й місцевість не дозволить мені розгорнути свої сили! — відповів Чар-

нецький. — Поміж ними й так вже чути нарікання й я дозволив кільком загонам понишпорити в околицях.

— Руїна, одна руїна й нові болячки »ойчизні« і нові краплі отрути в серця дітей великої і славної колись Польщі! — зітхнув важко Лянцкоронський.

— Не дітей, а гадюк, пане гетьмане, — відповів, скипівши Чарнецький й полумя нелюдської ненависти блиснуло в його очах. — Я придумав для них частування, у слід за котрим підуть і Татари.

— Якеж? — зацікавився гетьман.

— Я от звелю цю греблю розкидати, одним вибухом висадити, випущу всю воду в провалля, а тоді суходолом полізуть і Татари й до щенту знищать це гадюче кубло!...

— Люто придумано, пане воєводо! — завважив гетьман. — Саме пекло навело тебе на цю думку...

— Воно-ж завтра й потішатиметься на крівавому бенькеті, коли сарана налетить ззаду! — і Чарнецький так злорадо зареготався, що навіть Лянцкоронський здрігнувся й раптом повернув коня.

Коли вже стемніло зовсім і нових нападів навряд чи можна було сподіватись, Орися пішла до своєї світлиці в закутній башті й по дорозі зустріла бабусю.

— Вклонявся тобі, доню, твій батько, — сказала бабуся, поцілувавши свою Орисю в чоло, — і звелів переказати, що Господь Бог огріває їх своєю ласкою, що не беться страхом козаче серце й не слабшає силою дух, що й тобі він його посилає вкупі з батьківською молитвою.

— Спасибі тобі, неню, за переказане від його слово, — обняла бабусю Орися, — воно ще надає мені сили; отцева й материна молитва зі дна моря вертає,

з тяжкої неволі визволяє. Що-ж, як там? — додала Орися. — Чи багато постраждало за правду?

— Є вже таки чимало в Божім раю, — зітхнула глибоко бабуся, похитавши головою.

— Так, в Божім раю, — скріпила Орися, здійнявши до млистого, неосяжного небосхилу свої очі, — я цьому глибоко вірю, і помовчавши трохи, спитала: - Ну, а як-же там окопища, ще не зовсім розвалені? А з гармат чи вціліла хоч одна?

— Окопища розвалені, але їх у ночі полагодять; а з гармат тільки »товстопузиха« ще держиться та »баба«, останні-ж усі підбиті, — говорила спокійно бабуся, а, то, й їх якось прилаштують... Еге, я й забула, про що мала казати, — заметушилась бабуся. — До тебе батько прислав двох поранених...

- Де ж вони?

— Отам, коло твоєї світлиці.

— Смертельно ранені? Так треба-ж зараз їм запомогти або по батюшку послати, — стрівожилась Орися.

— Ранено їх здорово — у одного голова шаблюкою розрубана, а в другого нога, — повідала бабуся, — але вони не гоїтися прийшли, а допомогти нам оборонятись.

— Вже-ж таки треба-б перевязати їм рани, — клопотливо говорила Орися, підходячи до світлиці й зустріла на порозі її двох козаків — одного з загону Вернидуба, а другого з загону хорунжого.

— Вітаю вас з славою, лицарі, — сказала Орися привітно.

— Слави тут про всіх вистачить, але от тільки треба приготуватись і вам до завтрішнього дня, — відповів молодий козак з завязаною головою.

— Як? Хиба вже пригород не може триматись далі? — спитала неспокійно Орися.

— Поки зможе — втримається, — зауважив другий ранений, — але супроти такої хмари далеко не посунеш і треба приготуватись, щоб почастувати їх, як слід.

— Та хоч відпочиньте трохи, а ми перевяжемо вам рани.

— Не варто, панно, — відповів молодий козак, — на одну ніч і праці шкода, все одно, завтра нові будуть.

— Правду кажеш, хоч і молодий, — зауважив з усміхом сивий січовик. — Так от що, дочко, рани нехай самі собі гояться, коли хотять, а ти нам покажи, де лежать колоди, їх треба розкласти, як слід, так от ми й поможемо, бо воно хоч і ваш брат те-ж не дасть собі межи очі наплювати, але сили у вас супроти нашої ніби-то й менше. Он воно що! Та й цебри задля смоли треба приготовувати, дров наносити, коряків придбати, — от коло цієї справи постараєтеся й ви, молодиці. Ну й весело промине останній день, далебі, весело!

— А ви дядьку, й раді, — спитав, підморгнувши молодий, — що й в останню дорогу послав нам Бог молодиць?

— А вже-ж радий! Чого мені брехати? Присяй-бі, радий, — згодився щиро старий, — веселійш, одно слово — веселійш!

— Спасибі вам, діду, й тобі лицарю, що не гребуєте нашим товариством, — сказала з усмішкою Орися, — ми вам вірними помічницями будем.

— Певно — підхопив дід. — Ну, поведи-ж нас, розумнице, покажи все й попорядкуй, бо тебе батько тут головою настановив.

Орися в купі з січовиком і молодим раненим пішла назад до баштових мурів і показала в трьох місцях складені колоди й бруси, а бабуся відчинила комору, де зберігали цебри, коряки, шаблі, списи, булави й иншу зброю. Щоб перенести все отсе, відряджено ще двадцять молодиць під проводом бабусі й двох десятилітніх хлопців для переведення наказів. Впорядкувавши все

й запевнившись, що робота під кермою січовика й козака закипіла, та що для її виконання сил вистачає, Орися загадала ще піти до о. Василя поговорити з ним і вислухати його останньої поради; вона пішла дорогою до церкви й спинилась недалечко від неї, коло глухого муру.

На дворі вже стояла ніч, тиха й морозна. Небо було чисте й зоріло міліонами блискучих і тихих огників, тільки на заході з краю обрія темніло відірване пасмо хмари та на сході в трьох місцях блимала заграва, розливаючись кривавим відблеском в гору. Орися повними грудьми вдихнула в себе хвилю свіжого повітря й почула, як в тілі її знов прокинулись життєві сили, рівнійше забилося серце, швидше потекла кров і світлійше стало в голові, але вкупі прокинувся в неї й страшний душевний біль, — приплив пекучої й безпорадної нудьги, нестерпучого болю. Серце тріпотіло й стукало, як молоток, що забиває цвяшки в труну. „Знай, — наче вибивало воно, — наді мною ти безсильна; відійняти в мене його образ ти не могла й не зможеш; він тут вічно царює й вмре хиба тільки з останнім моїм ударом!“

„Так, я люблю його, — промайнуло у неї в голові, — його, зрадника моєї вітчини, цього Каїна, що підняв камінь на брата, — я всеж таки люблю його! Мої лиця горять соромом за його, а я все таки люблю. Не вжеж це почуття дужче за мене? Не вжеж і після смерти? Та чи вбито його? Хто впав? Вбито, вбито!...“ Вона провела холодною рукою по гарячому чолі й відкинула назад свою косу.

„Ох, Антосю мій, любий коханий! На що все так сталося? На що твої чудові очі застигли мутними крижинками? І на щож поклала тебе на козачому степу сестраж твоя й подруга? Чому не лягли ми разом з тобою в домовину, переступаючи поріг цього життя з ві-

рою одно в другого й з усмішкою раювання?! О, яка смертельна нудьга, який нестерпучий біль!!

Орися схопилася руками за груди, буцім хотіла спинити в них тріпотіння серця, задавити цю пекельну муку. Непрохана сльоза повиснула на довгих віях; її погляд утонув в чорніючім проваллі, а думка шепотіла щось непевне: „На що-ж зосталась я сиротою? На що мені ця зайва година життя? Та в ній же, в цій недовгій годині стільки мук і нудьги, скільки й довге та безрадісне життя не вмістилоб!“

Вона зробила крок, другий і на мить спинилася на самому краю. Спинилася й одеревеніла від жаху; але не вид смерти її вжахнув, а свідомість своєї хвилевої легкодушности, свого себелюбного й злочинного перед другими заміру.

„Як? — мигнула у неї думка, — ще один крок і я зробиласяб такоюж, як і він, зрадницею вітчини?! Мені доручена доля моїх братів, а я думаю, якби самій швидче спекатися турботи, якби збутися тільки свого, власного горя, вонож нікчемне, мізерне перед великим горем моєї бідної країни! Ні! Геть від мене ця гидка легкодушність!!“ — і вона твердою ходою зійшла з замкового муру, прямуючи до церкви.

Орися увійшла в піввідчинені двері й стала біля лівого крилоса.

В церкві було темно й сумно; одна лише лямпадка миготіла перед образом Пречистої Матері, освічуючи стиха її лагідний образ і граючи вогниками на срібній ризі. Отець Василь стояв навколішках, упавши ниць перед Владичицею неба, розважницею наших сліз і туги; він молився мовчки, але Орися знала за кого з душі його лилася молитва й летіла поза межі всесвіту.

Орися затримали свої очі на Божественному Дитятку, що принесло на землю мир і дало людям ласку.

Отець Василь підвівся, приложився до образа й хотів був піти перед вівтар, але його спинила Орися.

— Я до вас, панотченьку, — сказала вона рівним, спокійним голосом. — Мій батько прислав з пригороду двох козаків до останньої оборони замку; очевидячки кінець наш прийшов!

— Все зважено на відвічних терезах, — відповів стиха о. Василь, - без волі Творця ні єдиний волос не впаде з голови нашої.

— Панотче! Я без суперечки скорюся Його Святій волі й донесу до кінця хрест мені вложений.

— Не треба протеж тратити надії, — казав далі батюшка, — закони Божі — недосліджені. Що для нашого грішного ока вбачається неможливим і непоборним, те одним подихом уст Божих обертається в порох: хто бо є більший від Господа й де жерело любови!

— Батюшко, отче святий! — сказала тремтячим голосом Орися. - Я вірю, глибоко вірю...

— І віра твоя спасе тебе! — сказав батюшка.

Орися поцілувала побожно батюшкову руку й спитала після невеличкого мовчання:

— Чи не дасте, панотченьку, яких наказів? Може треба що сховати від вовчих зубів або переказати кому з наших яку тайну? Бо часу лишилася одна тільки ніч.

— Ні, дочко моя, від них нічого не сховаєш, — відповів з журливою усмішкою батюшка, — вони все спалять і зриють, з могил повитягають покійників... А от що тобі. Під цією церквою викопано глибокий льох і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти. Вхід в цей льох — за лівим притвором; там є камінь, а під ним драбина, далі залізні двері, а за ними головна комора, з неї є й потайний вихід до одної печери, зовсім закритий терном, що понад ставом росте; от і ключі візьми, — скінчив батюшка, віддаючи два ключі Орисі.

— Що-ж там, в тім льоху? — спитала вона з цікавістю.

— Великі порохові складниці, Богунові припаси.

— О? Так я туди піду... — скрикнула, здрігнувшись Орися.

— Піди, піди! Заховайся, голубице моя, від яструбів, — сказав ласково батюшка, — може й врятуєш життя. Ти маєш право берегти себе, бо ще й не жила на світі.

— Ні, паночте! — спалахнула Орися. — Хай впадуть проклони й вічний сором на ту голову, хто подумає рятувати собі життя, коли всі призначені на смерть і муки! Треба всім стояти за нашу святиню до останнього й опісля разом чесно усім полягти в братерській могилі! Ні, отче святий, — додала вона, — не про своє життя турбуюсь я — воно для мене бурян і терня. Накрийте мене епітрахилем, хай він укриє від бур мою душу й підкріпить мої сили!

І отець Василь накрив епітрахилем схилену голову й, знявши до неба очі, жалісно сказав:

— Укріпіть її, небесні сили й окриліть душу її, херувими!

IX.

В пригороді за північ кипіла хаплива робота; підсипали вали, плели нові тури, лагодили вози, клали прямо долі безнадійно підбиті гармати, а до других підставляли станки зпід возів. Перевязали собі з вечера рани, випили, за дозволом отамана, горілки і лягли відпочити, маючи право на пільгу; на щастя — їх було не багато: поки спинив Вернидуб канонаду, покотом лягло шість козаків та ще ломаччам з возів та турів пять було ранених. Для вбитих викопали вже другу могилу й о. Василь пізно в ночі сходив у пригород в другий раз, аби над першими

братерськими могилами відспівати відправу. При тусьменнім[1]) світлі трьох ліхтарів, під широко розгорнутою в горі над головами ризою, осяянною зорями, тихо й журно велась відправа. Схиливши понуро підголені та чубаті голови, стояли довговусі козаки й побожно клали хрести на свої могучі груди. Тихо прорікав панотець, що душі тих, що життя своє положили в боротьбі за віру „в селеніях горних упокоєваються"; тихо дріжачим голосом співав дяк „житейськоє море воздвизаємоє"; шепотіли козаки „вічня память".

У грудях їх, мов криця загартованих, мимоволі вставало почуття, що завтра й вони також поляжуть на січовій ниві й нікому буде їх поховати. І хоч як вони байдужо не дивились на життя, але протеж обличча смерти навівало якусь тяжку задуму й смуток. Коли все в пригороді затихло й потомлені нічною, хапливою працею усі оборонці, крім вартових, положились, щоб хоч трохи перед останнім рахунком з бурливим життям відпочити, тоді й старий сотник, пан Завістний, примостився на своїому возі, вкрившися від морозу кожухом, але сон не злітав йому на очі й лише думи чорною хмарою обсідали його голову, не даючи ні на хвилину спокою.

Орися, його єдина дочка, єдина утіха й радість, невідступно стояла йому перед очима й дивилася таким мягким, замисленим, таким глибоко-люблячим поглядом в душу, що серце старого сотника стискалося незнайомою нудьгою й щеміло жалем.

Він заспокоював себе тільки тим, що не на довго мовляв, вони розстаються; за кілька хвилин і побачуться. Але поруч з цією глибокою вірою виринала десь з тіні не то непрохана непевність чогось, не то страх перед невідомим.

— Ет, що буде, то буде, — сказав сотник, — а буде те, що Бог дасть! — і заспокоєний трохи, він набив

[1]) тусьменний — темнуватий.

люльку й почав смоктати міцний тютюн; турбота за Орисею таки точила йому серце.

„Не віддасться вона в руки живою, о, не віддасться! — запевняв він себе. — Не таківська вона, батькова дочка! От тільки, що молода, не вспіла ще призвичаїтись до смерти. Борони Боже, як що вона прогаїть хвилину й її, голубоньку, схоплять ці бузувіри. Ховай Боже! Аджеж не пошанують вони ні молодости її, ні вроди. О, захисти-ж її, Царице небесна, від цієї ганьби, від цього катування!“

Збентежений сотник навіть випустив люльку з рук і підвівся на возі.

„Краще піти зараз і самому її вбити, одним махом визволити від мук, що мають їй статись... Так, так, це ліпше, та й мені легше буде на той світ прямувати; в останню хвилину життя не здрігнеться серце від жаху за долю дорогої дитини! Ще вспію...“

Сотник рішуче встав, але новий прилив думок знов зупинив його:

— „Ні, — міркував він, — у неї самої не здрігнеться рука відібрати собі життя, коли той час прийде; я цього певний; так навіщож завчасу вкорочати їй це життя? Може воно ще й потрібне, може ще й в пригоді стане своїй Україні? Аджеж там, в оселях Творця, в світовій книзі записана доля кожної людини й ніхто не посміє викреслити в ній ні жадного слова“.

Сотник сперся на воза й обвів очима по темряві далині, — там теж ледве помітно мигтіли вогники, — знати, й ворог не спав. В морознім, тихім повітрі далеко чути було дзюрчання збуваючої води; це дзюрчання звернуло на себе увагу сотника:

„От, Іроди! Яку сатанинську штуку придумали! Певно, спускають воду з ставу, щоб і звідти ударити!.. Та хибаж не все одно, якуб штуку не вигадали оті бузувіри, — міркував собі сотник, — все одно нам не встояти проти

їх непомірної сили й треба всім полягти, до одного; Богуновіж годі йти нас визволяти, бо мусить зачекати на головні сили, щоб з ними сполучитись. Добру послугу зробили ми для них, що Ляхів на три дні затримали. Закортіло їм Бушу взяти — ну й здоровож заплатять вони за своє „б у ш у в а н н я!".

Сотник відкинув свою чуприну назад і замислився; якийсь сум охопив його душу.

„І коли минеться ця братерська різня, грабіж та розбій на Україні?! От хоч би одним оком зазирнути в золоту книгу й прочитати там долю нашого рідного краю, нашої любої неньки-України! Гей, ти, рідна, дорога країно! Широко, ти, неосяжно розкинулася, мальовничо обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперізалася річками блакитними, прикрасилася селами біленькими... всім наділив тебе Бог, красуне наша, тільки от чомусь щастя-долі не дає поки, чи за гріхи твої, чи за достоти!! Житиб нам на тобі приязно, багатіти та радіти, так ні, — кожне заздрить на твої роскоші і з мечем та вогнем геть жене твої діти, віднімаючи у них все — і добро і родину і життя і навіть кохання до тебе, до нашої неньки! Скільки, ти, того горя зазнала, — не злічити, не зміряти! Палили, грабували тебе усякі варвари, топтали ріжні пройдисвіти, шматували свої хатні „удільні" чвари, плюндрувала тебе татарва, а тепер обливають кровю степи й лани твої свої брати в спілці з невірою... А всеж таки не доконають дітей твоїх! Стоять вони непохибно і стоятимуть до загину за свою змучену неньку і, доки світ сонця, ні за які скарби, ні за що в світі, не продадуть своєї любови до тебе, наша люба вітчино!

На сході вже починав ясніти край неба, коли сотник, обійшовши пригород, запримітив на самому близшому майданчику, сажнів за триста не більше, якийсь вал, на середині котрого видно було яснійші крапки; не

встиг сотник гарненько розглядіти ці будови, як ці крапки разом сяйнули блискавками і за хвилю розлягались страшенним грюкотом, що приніс у табор спустошення.

— Гей, лицарі, хлопці! Вставайте! Лях вже до заутрені дзвонить! — і його грімкий голос вкупі з грюкотнею, підняв на ноги заспаних козаків; вони підводились, потягались, протирали очі й лаялись:

— От нехристи, їй-бо, нехристи! Доброму козакові й виспатися не дадуть!..

— А ти не чухайся, — сказав Шрам, бо тепер швидко розчешуть, — ач які гребінці понаставляли!

— Хай чешуть, — відповів Кудлач, — аби не самому морочиться.

Зійшло ясне сонце, обарвило в рожевий кольор клубки білого диму, що стелився з площі вниз понад яром, освітило став і замість блискучого зеркала перед здивованими очима відкрилася лише сама чорна влоговина з твані й багнюки, що вилискувала де-не-де калюжами.

— Ба! Та й не Іроди! Ач, яку штукенцію підвели, увесь став попсували! — замітив безрукий запорожець.

— Тепер вже сподівайтесь татарської собачні, — зауважив Шрам, — це вони для цієї погані й шлях спорудили.

— А що мені той Татарин? Ото дивовижа! — образився навіть запорожець. — Я йому, собачому синові, таку дулю скручу й самою правою, що зачхає, та коли до печінок дійме, то й лівою половиною в зуби ткну, та ще й як!..

— Он, вони вже, мов комашня повилазили!

— Пильнуй праворуч — крикнув сотник.

Але Татари, кинувшись у став, пройшли не більше як пятьдесять кроків і мусіли повернути назад; очевидячки, коні їх грузли в болотяній твані до самого дна.

— Го-го-го! — весело реготались козаки, що дивилися на цю метушню. — По пузо, по саме пузо! От спасибі тобі — дядько-став, не пускає по своїй спині погані топтаться!..

— Тепер не пустив, — замітив Шрам, — а от як морозцем візьметься болото, то й полізуть.

А серед козачої гармашні було саме пекло; ворожі ядра на такій близькій просторі лягали влучно й смертодайно, земля на валах розкидалась, злітала в гору й засипала рови; на тріски розбивались тури, з дзвяком розпадались вози. „Товстопузиха“ встигла тільки двічі плюнути й шерепнулась, підбита, в землю; „бабі“ влучило ядро в саму пащу, вона піднялась і зараз-же простяглась навзнак; „плющихи“ теж були підбиті й вся козача гармашня замовкла на віки.

— Тепер, панове товариші й хлопці, стережіться галушок! — командував сотник. — Ставай лавами під вали, вартові, пильнуй!

Не збігло й хвилини, як гряд картечі обсипав увесь пригород; більшість її врізалась в окопища, деякі-ж картечини з вереском і дзигом пролетіли через голови в придолинок до Дністра, а деякі врізались в козаче тіло й повалили на лоно землі матері непохитних оборонців правди. Грімнув ще й другий смертельний вибух і з-за густої хмари диму посунула батава майже бігцем до пригороду. Перший спостеріг ворога Шрам і гучно крикнув сотникові з товаришами:

— Гей, пане сотнику, німота насувається! За рушниці хлопці!

— Всі на вали — підхопив сотник.

Висипало козацтво з запорожцями на вали і, наче мак той, вкрило їх своєю ріжнобарвною одежею.

Затріщали рушниці й гаківниці на підбігаючого ворога й повалили перші ряди, але другі ряди перескакували через трупи й неслися наперед, підбадьорені

тим, що замовкла в пригороді гармашня; ще раз ударив стріл, змішав ряди, про те-ж не спинив нападаючих; вони вже підбігали до ровів і по розвалених та підбитих ядрами й картечами укосах легко здирались на гору.

— Гей, пане хорунжий! А-ну візьми з собою завзятців з пів сотки та спробуй їм в потилицю зайти з болота; може, таки став нам ще раз в пригоді стане!

Вибрав пан хорунжий з своєї сотні пятьдесять завзятих і поспішився праворуч, біля містечка, вийти на став; край берега оголене дно на стільки вже було скуте морозом, що могло сміливо здержати козаків.

А Німці, наче коти дерлися на вали; козаки приймали їх списами, шаблями, пацугами й знятими з гармат та возів колесами, а Шрам, вхопивши голоблище, мотлошив ним ворога широко розмахуючи та приказуючи:

— А-ну!., Ра-азом! От так їх! Валяй!..

І валялися Німці, як снопи; падаючі перекидали лізучих і сповнялись рови трупом; повітря тряслося від брязкоту, хрупоту, стогону, лементу, від звірячих вигуків і проклонів. Купи трупів сповняли рови й тим улегшали нападаючим приступ. Частина піхоти ставши над берегом ставу, почала стріляти з рушниць і кулі, пробиваючи козацькі ряди, скидали чубатих з валів вниз, до німоти, між тим – нові німецькі сили, бачучи як зменшується число оборонців, ще з більшим озвірінням лізли на вали, захоплюючи найпридобнійші місця. Вже Мастигуба, пробитий двома кулями, крикнув своїм: „Прощавайте, хлопці!“ й упав навзнак, відкинувши далеко свій закурений порохом чуб; вже Рубай-Голова, піднятий на чотири списи, впустив ятаган і тільки вспів показати ворогам дулю; вже инший, з розрубленим по саме перепело плечем, повалився й коли його хотіли підняти, просив тільки, скрегочучи зубами: „Покиньте мене, братці... Швидко дійду, а от поверніть мене тільки спиною до собак, щоб очі мої перед смертю не ба-

чили цієї погані"; вже почала підупадати козача сила... Коли нежданно праворуч розлягся стріл, за ним услід страшений вигук і хорунжий, мов яструб, ударив з своїми завзятцями з боку; батави, що стояли для підмоги осторонь, згубивши відразу чоловіка 30, шелеснулись на ціх же й зібгали їх; ті, що злізли на вали, остовпіли в нерозумінню, а хорунжий, як бурун, прокладаючи на право й на ліво цілі вулиці, відсував ворожі ряди від валів до провалля.

— Спасибі, хорунжий! Добре! — кричав несамовито Шрам. — Так їх каторжних! Бий, криши на шматки!

— А-ну-мо! За мною діти! Бий їх на всю руку! — гукнув сотник і з перначем кинувся вниз на відступаючого ворога.

— Гей, погуляймо, хлопці! — скрикнув Шрам і все, що зосталося живого, роз'ятрене очайдушною обороною, кинулось потужною хвилею на ворога.

Здрігнулись Німці й подалися назад, не маючи сили витримати з двох боків такого шаленого натиску, натовпом посунулись вони просто до ярів. Ще хвилина й ряди їх, стиснуті озвірілими козаками, почали стрімголов падати з стрімких скель у низ на гостре каміння й ребра граніту, а козаки до того оскаженіли в своїй лютости, що й самі почали обриватися з скель у слід за Німцями. Хорунжий схопив двох Німців за горла, зіпхнув їх зі скелі і сам полетів за ними навздогін.

— Куди ти, к бісу? — спинив був його запорожець, а потім почухав потилицю й додав: — Ех, шкода чоловіка, — добрий був козарлюга!

— Стрівайте, дурноголові! — кричав сотник, піднявши догори скрівавлену руку. — Що то ви стрибаєте в прірву? Вже й жадного ворога не лишилося!

Коли юрба трохи опамяталась, спинилась, сотник підняв над головою пірнач і грізно крикнув:

— Годі! Ані кроку! Слухати мого наказу!

Всі оточили сотника й, знявши шапки, тільки обтирали піт і кров з розчервонілих облич.

— Дяка Богові, ми з цими ворогами порахувались; але й нас, братці, значно зменшилось, лютіж вороги оточають нас непоборним колом: підбито наші захистниці-гармати, розвалено окопища, випущено в Дністер наш став й от-от не мине години, як цілі хмари сарани налетять на нас... Так от вам яка моя рада: хоч пропадати нам треба, але хочеться подовше помахати руками. Так для цього треба нам цей пригород покинути, а перейти у містечко, за замкові мури: там і вали є і чотири „баби"; все таки трохи продержимось.

— Розумне твоє слово, пане сотнику! — кликнулись усі.

— Ну, так не гайте часу, братці, бо нам не дадуть відпочити. Та от ще що. Тих, що зовсім сконали вже, ми з собою не візьмемо, бо нема часу з ними вовтузитись, а поранених не можна кидати на знущання...

І козаки кинулися лічити трупи та зносити поранених.

— А що, панове товариші й друзі, — звернувся до тяжко поранених Шрам, — чи волите тут лишатися межи німотою, бо нам брати вас з собою незручно, чи хочете, може, прогулятися в останній раз от з цієї скелі й спочити козацьким сном на долині?

— Не кидайте, братці, нас тут на муки! — застогнали одні.

— Кидайте з скелі! — прохали другі.

— Від братньої руки й смерть красна! — рішили треті.

— Ну, так, славні лицарі й дорогі друзі, ми вволимо вашу останню волю, — сказав сотник, — і перед вашою отвертою могилою заприсягнемося. Коли надійде наш останній час і вцілівша жменя не спроможна буде боронитися, то ми також не дамо нікого живим ворогові в руки і вбємо один другого! Чи згода, панове?

— Згода, пане отамане! Присягаємо! — шпарко відгукнулися всі.

— Ну, то-ж попрощаємось з ними, — сказав сотник і поцілував першого пораненого в побілілі губи, витерши рукою очі й промовивши:

— Прощавай, дорогий товаришу, не згадуй нас лихом!

— А поранений теж шепотів:

— Пошли й вам, Господи, чесну смерть та швидше побачитися!..

Найближчі козаки поцілували ще раз підхопленого на руки товариша, а за хвилину він вже з шумом летів у низ, наближаючись до смертного ложа...

X.

Орися вийшла з церкви, прямуючи до закутньої вартової башти; там вона поміж лежавшим боєвим припасом, знайшла цілий жмуток ґноту й поклала його в фартух; потім вона зійшла з муру до покою хорунжого. На порозі сиділа, наче статуя, Катря, склавши на колінах руки й схиливши безнадійно голову, обважнілу від надсильних страждань. Орися окликнула свою подругу, але остання не поворухнулась навіть, — так далеко була вона в той час від цього місця.

— Катре! — доторкнулась Орися до її плеча. — Ти заснула й завмерла зовсім?

— Чого треба? Хто прийшов? — спитала стурбовано Катря й скочила на ноги.

— Тебе мені треба, — заспокоїла її Орися — ходімо, поробимо в двох, то, може й на душі полегшає.

— Куди піду? До нього?

— Я поведу, візьми мерщій дві ліхтарні з собою, — командувала Орися.

Катря вийшла покірно в сіни й зараз вернулась з двома засвіченими ліхтарнями.

— На, одну держи, а другу дай сюди; за мною.

Проходячи повз складниці всякої зброї під одною повіткою, Орися взяла два заступи й один дала Катрі.

— На, неси!

— Куди-ж ми йдемо? Яму копати? Для кого? — сполохалась Катря й вся затремтіла.

— От, зараз побачиш!

Орися підійшла до церковної огорожі, вийшла на цвинтар і почала в кутку шукати чогось межи кущами.

— Шукай, ось тут камінь! — запросила вона й подругу.

— Незабаром остання під корою наваленого, пожовклого листя знайшла його.

Після двох, трьох зусилль камінь здвигнувся з місця й одним боком піднявся; трохи землі завалилося й упало десь глибоко у відтулений під камінем колодязь і це в порожнечі відгукнулося довгою луною.

Обидві подруги, обережно ступаючи на щаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися на саме дно ями.

В круглих, видовбаних у глині боках, в одному місці чорніли, вроблені в камяну оправу, низенькі, залізні двері. Орися піднесла до них ліхтарню й почала вставляти ключ, а Катря тремтіла вся від вохкого холоду й цікавости.

Дзенькнув замок і після дужого натиску Орисі й Катрі важкі двері трохи відчинилися; у відкриту чорну пащу вдарила зверху течія холодного повітря й мало не загасила ліхтарні. Пройшовши або ліпше сказати пролізши через вузький й низький прохід, наші подруги спустилися в осередковий льох, що містився під самою церквою; він уявляв з себе помешкання середньої величини. Його склепіння підтримували в двох місцях товсті палі, що підпирали протягнуті в горі дубові бантини. Праворуч, в стіні, чорніли ще менші залізні двері. Орися

відчинила їх і освітила ліхтарнею вихід; за дверима йшли вирублені в каменю східці й завертались вузеньким хідником на ліво, вниз. По кутках головного льоху йшли низькі нори, нерівно вигинаючись і кінчаючись трохи меншими льохами, очевидячки, розміщеними під роговими вартовими баштами. В кожнім льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно було й повернутися, а в головнім, опріч цілої гори бочок, стояв по середині ще величезний шаплик, сповнений до верху мушкетним порохом і вкритий рядном. В льоху пахло важким духом салітри й сірки; завдяки тільки вогкости порохнява не літала в повітрі, а лежала тихо на сирій долівці, бо инакше сміливість двох відвідачок з ліхтарями не минуласяб безкарно.

— Ну, постав, Катре, ліхтарні он туди далі, до стінки, й бери заступа, — казала Орися, — роботи багато, а часу мало.

— Що-ж треба робити? — спиталася не зрозумівши приказу Катря, з заступом у руках.

— От, від сього шаплика треба до кожного крайнього льоху копати по рівчаку.

— Я думала скарби будемо копати, — закопилила губу Катря й в її голосі почулося невдоволення.

— От скінчимо мерщій цю роботу, тоді й за скарби візьмемось — заспокоїла її з усміхом Орися.

І подруги з подвійною пильністю взялись до роботи.

Докопавши рівчак до бочок в першім угловім льоху, Орися збила заступом обручі з двох, трьох бочок і висипала пригоршнями з них порох, заложивши в середину ґніт; потім протягла цей ґніт по рівчаку до самого шаплика.

А Катря сиділа, відпочиваючи, в осередковім льоху й нетерпляче ждала Орисю.

Теж саме зробила Орися й в другім угловім льоху, як і в першім, не спочиваючи, стала копати третій рів-

чак. Від надмірної напруги її сердешні болі непомітно німіли й мозок визволявся від бурі хвилюючих дум; одна лишень думка панувала над ним повновладно, — це вспіти довести задумане діло до краю й ошарашити радіючого ворога; якесь нове, шпарке почуття охопило її цілу істоту: це було солодке почуття близької помсти.

Катря не довела таки роботи до краю й присівши відпочити, похилилась на складені в головнім льоху лубя й кріпко заснула.

Орися сама скінчила останній рівчак, розбила в крайнім льоху дві бочки з порохом і провела ґніт до шаплика, але їй тепер спало на думку: що, коли порох спалахне в осередковім льоху й вибухом завалить отвір ранійше, ніж огонь встигне по ґнотах добігти до крайніх льохів і вони тоді лишаться непорушені? Ні, треба зробити так, щоб не було й найменшого сумніву, що увесь замок злетить у гору в одну мить. Не вважаючи на те, що від тяжкої роботи руки й ноги в Орисі були мов оловом налиті й ледви-ледви пересувалися, вона зібрала останні сили й почала черпаком носити порох і засипати ним рівчаки від крайніх льохів до самого шаплика; потім, не задовольнившись і цим, вона ще попробивала сокирою, що валялась тут, в нижчих клепках шаплика чотири дірки над кожним з рівчаків і коли з цих дірок в рівчаки посипався порох, тоді лише вона заспокоїлась, а протеж таки ще раз пішла подивитися з ліхтарнею в руках, чи нема де проміжка в зроблених нею порохових стежках і для більшої певности повкривала їх лубками. Скінчивши всю цю роботу, Орися так була захоплена своїми думами, що й не помітила, як свічки в ліхтарнях догоріли й згасли. Темрява ночі, що так несподівано укрила все навкруги, злякала Орисю. Вона, не знаючи куди ступити, навмання обвела руками круг себе, намацала холодну й мокру стіну й... присіла. Спершу вона хотіла була йти кудись здовж стіни, шу-

кати виходу, але зараз же її так потягло спертись спиною на стіну й відпочити; вона не могла встояти проти свого бажання, мимохіть простягла вільнійше свої натруджені руки й ноги й замислилась. За кілька хвилин Орися вже міцно спала.

Час іде. Там в горі давно вже настав день і приніс з собою нове пекло й розрух, нові смерти й звірства, а тут глибоко під землею панує ніч і мертвий спокій; тільки далеко, в темряві ледве примітно світиться біла пляма...

І сниться Орисі, що вона стоїть на березі Дністра, але що вона — не вона, а калина, вся на прочуд вбрана квіточками й пишними червоними китягами; на тім боці проти неї росте явір, та такий стрункий та гарний, що так їй і хочеться прилинути до нього, пригорнутися своїм листям, а лагідним шепотінням своїм злитися з могучим шелестом явора. Але бистра вода буркоче й крутиться й розділяє їх широкими, каламутними хвилями; — даремно хилиться калина, даремно простягає вона до явора свої китяги — їм не дістати його віття... Але що це? Ясне, пекуче сонце вкрила чорна, густа хмара; зі сходу невтриманно несеться бурхливий, рвучкий вітер, вивертає в своїм хижім леті й каміння й ліси, з свистом і грюкотом налітає на калину, вириває її з корінням і несе по над сердитим, клекочучим Дністром... Але й явір крутиться у повітрі... От він злетів у гору, метнувся в бік і цупко обхопив своїм віттям калину, — вони сплелися, сплелися на віки, нерозлучно... Вкупі несуться вони понад Дністром, хвилі його ростуть, здіймаються високо, червоніють від крови, обертаються в страшне палаюче полумя й ловлять в свої обійми калину й явора...

Орися схопилася, мов несамовита й довго від жаху не могла зрозуміти, де вона й що з нею робиться. Вона тільки почувала, що підупалі сили її знов почали зростати й що треба їй насамперед поспішитись, бо час,

либонь, минув; зрештою згадала вона все й стурбувалась.

— Катре! Катре! Де ти? — кричала у пітьмі, повертаючи голову й туди, й сюди.

Але Катря спала собі безпечним сном і довго прийшлось Орисі кричати без відповіди, доки, помацки посуваючись край стіни, вона випадком не знайшла її на лубках.

— Вставай, Катре! Ми з тобою розіспались, смикала Орися її за плече, — вже ніч минула, а, може, й друга почалась. Нам треба мерщій вийти на світ і довідатись, що там з нашими сталось.

— А! Ходім! — скочила Катря й упала, спіткнувшись на лубки.

— Обережно бо! — скрикнула Орися. — Ти з просоння собі ще й голову розсадиш; ходи за мною! І вона помацки, майже поповзла, прямуючи до блідої, кулястої плями світу.

Як тільки Орися з Катрею вилізли з льоху на світ Божий й підбігли до замкового муру, саме в той час хорунжий довершав свою славну засідку. Катря очі пасла на стягу, що мальовничо маяв в повітрі й ніби гнав переляканого ворога.

— Це він! Це моя дружина! — шепотіла вона.

— Так! Це наші знов женуть ворога! — обняла її Орися.

Але цієїж миті дорогий стяг урвався з кручі й щез в проваллі.

— Ай! — скрикнула несамовито Катря. — Він пропав! — і вона кинулась на край муру, витягши вперед руки.

— Але Орися спинила її.

— На що-ж мені тепер жити? — спитала ледве чутно Катря, стараючись випручатись з Орисиних обіймів і дивлячись диким, блукаючим поглядом перед себе.

— Для того, щоб помститись! — відповіла їй Орися, міцно стискаючи її похоловшу руку. — Помститись над катами нашої країни й над убийцями наших батьків і чоловіків?

В своїй світлиці, в наріжній башті, з котрої мусіли пантрувати за вузьким шляхом межи проваллям і ставом, сиділи Орися й Катря.

Остання з божевільним, палким поглядом в очах була нерухома й навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз-по-раз вона проймалася внутрішнім огнем і, насуплюючись, шепотіла тільки одне слово: „пімститись!"

Коли-ж Орися, ставши перед образом, освітленим лямпадою, з якимсь фанатичним запалом промовила: „Заприсягнемося перед Царицею Небесною, що й на одну хвилину не пожалуємо ані свого життя, ані життя близьких і дорогих нам людей, але продамо його за тисячі смертей ворогів Божественного Слова Її розіпятого Сина"! — то й Катря піднесла свої руки до образа й вимовила твердо й виразно: „Заприсягаюся помстити!"

Тоді саме увійшла до світлиці бабуся й оповістила, що до башти підїхав якийсь шляхтич, а з ним ще два вершники з білими хустками на списах, і засурмили. Орися хапливо вийшла з світлиці, доручивши про всяк случай бабусі доглядати за Катрею.

Піднявшися на горішню площу башти, вона при яснім соняшнім світлі зараз впізнала в тім шляхтичі свого друга й коханця, Корецького, про котрого думала, що він вбитий їїж рукою. Пізнала й остовпіла. І почуття радости, що він живий і приплив щастя й острий біль, заподіяний його зрадою, все це вдарило їй в голову, схвилювало кров, зворушило оживленим стуком серце. Зворушення її було таке велике, що вона, втерявши сили, трохи не урвалась з муру, колиб завчасу не вхопилась руками за високий рубець башти; але за

хвильку вона вже перемогла себе, повними грудьми вдихнула свіжого, морозного повітря й позвала на підмогу собі розум.

— Стріляй з плющихи! — скомандувала вона двом козакам, що стояли коло гармати. — Ніяких перемов!

Грімнув вибух, але вершники були занадто близько й увесь набій пролетів понад їх голови, не зачепивши нікого; тільки двоє коней під Татарами шелеснулись в бік, злякавшись грюкоту, а кінь шляхтича тільки переставив ноги й повів ушима; та й сам шляхтич, склавши навхрест руки, непорушно сидів на коні, не зводячи очей з високої башти, буцім чекав своїми грудьми на більш влучний стріл. Молодці хапливо направили новий набій й навели плющиху на непорушну мету. Але Орися спинила їх порухом руки й знесилена опустилась на камінь, відкинувши голову назад, на холодну стіну.

Минуло чверть години. Не вважаючи на підняті в гору два списи з білими хустками, такої-ж самої ознаки згоди на башті не виставляли: залізна брама лишилась зачинена й висючий міст висів на гаках.

Тоді вершники зїхались, поговорили про віщось і один з них, вийнявши лука, натяг і спустив тетиву: стріла злетіла в гору, спинилась там на мить і потім, зробивши півкола, з силою вдарилась край пяти башти й задріжала, вгрузши глибоко в землю. Козаки кинулись до стріли й знайшли привязаний до неї папірець. Орися звеліла принести його й з пожадливостю почала читати. Вершники тим часом відїхали поза межу стрілу й спинилися, очевидячки, чекаючи на відповідь. Лист був написаний до оборонниць замку, головнож до Орисі, а писав його до неї Корецький, на котрого вона вже двічі підіймала смертодайну руку; писав він ось що:

„Польний гетьман, яснійший пан Лянцкоронський, дивуючись мужності й очайдушній обороні жмені ваших борців і бажаючи дарувати життя останнім за-

взятцям і їх родинам, радить вам віддати замок на капітуляцію, лишити в ньому всю зброю, а неозброєним вільно вийти з сестрами, жінками й дітьми, куди завгодно, на що для забезпеки вашого життя й волі видадуть вам прохідні листи. Коли-ж ви зречетесь цієї ласки й вперто змагатиметесь в своїм божевіллі, то він не пожалує тоді ні вашого, ані дітей ваших життя й від „Орлиного Гнізда“ й каменя на камені не лишить. Речинець для виконання цього ласкавого призволення скінчиться у вечері. Осаул Антін Корецький“.

Далі, внизу, була ще дописка, звернена особисто до Орисі:

„Сестро моя, життя моє й ввесь світе мій, Орисю! Чому доля не дала мені від твоєї руки вмерти? І найлютійша смерть булаб мені в сто разів легша й милійша, ніж та ненависть, яку ти до мене маєш, і маєш несправедливо. Ради моєї і твоєї матері, що передчасно загинули ради всього святого в світі, дай мені можливість виправдитися перед тобою: я не смерти боюся, а лишень боюся невиправданим лягти в домовину. Я стоятиму нерухомо доти, доки ти не виставиш білої хоругви на башті й не впустиш мене повідати тобі мою щиросердну й передсмертню сповідь“.

Лист затрипотів в руках Орисі, щось гаряче ворухнулося в серці, сповнило відрадою груди й теплими самоцвітами зросило очі; вона відірвала той клаптик листу, де був припис до неї й сховала його на своїм стурбованім лоні.

Потім вона встала й звеліла скликати громаду на цвинтар, запросивши туди й о. Василя; на мурах же й баштах приказала поставить дітей.

Коли всі зібралися, Орися прочитала громаді листа Лянцкоронського й попросила всіх висловити свої думки про це на польовій раді.

XI.

На раді перше слово, певна річ, сказав пан-отець.

— Діти мої! — почав він, розміркувавшись гаразд над змістом листа Лянцкоронського. — Я вбачаю, що в цій маґнацькій ласці обіцяно вам тільки життя, а про нашу святиню, за яку ви проливаєте кров не згадано ані слова, її призначено на руїну.

— Не продамо нашої церкви й за наше життя! — вигукнув старий, сивий запорожець, що теж прийшов на раду.

— Не продамо! — гукнули навкруги й жіночі голоси.

— Життя, певне, коштовний дар Божий, — провадив пан-отець далі, — але є коштовнійші дарунки, що надані нам Духом Святим, це — чиста віра в Творця вселенної. Життя це часове благо, та навіть і не благо, а тягар душі. Душаж безсмертна й як що її положено за „друзі своя“, за святу віру, вона досягне в світових житлах Божих вічного раю.

— Так якаж ваша рада, панове? Що відповісти на цього листа, що нам прислано? — спиталась Орися.

— А ось що, — сказав лисий дід, — зброї козак ні за що на світі не віддасть в ворожі руки; ми ні свого життя, ні життя наших жінок та дітей не цінимо, а шануємо лишень нашу святу віру та рідну Вкраїну та свободу нашого вільного народу!

Всім стало ніяково й ніхто не знайшов, що відказати на цю правдиву увагу.

Але Орися виступила наперед і гордо підняла голову:

— Я за батька відповідатиму й певна, що з моїм словом він згодиться завсіди й всюди. Не здаватись ні на які улесливі слова ворогів, а вмерти всім при зброї, боронячи до останнього наші святощі! Але й вмираючи, сил-

куватись залучити за собою в могилу, яко мога більш ворогів!

А Катря, вискочивши у середину кола, простоволоса, з блідим обличчям і шаленим поглядом, мов божевільна, гукала:

— Усім їм смерть! Всім їм загин! Вони відняли у мене все й тепер тут пустка, пустка! — била вона себе кулаками у груди. -- Не треба мені життя, бажаю лишень їхньої смерти! Поможіть, хто в Бога вірує, помстити! Поможіть помститись!

Вона, як божевільна, почала битися й насилу вже її заспокоїла та взяла бабуся.

Рада розійшлася. Більша частина людей пішла по своїх місцях з непохитним завзяттям та відвагою, а як що декого й брав острах, то й він мусів був зникнути перед лицарською відвагою більшости, що складала перевагу.

Орися пішла на башту і, стоячи біля хоругви, боролася з почуттям громадського обовязку — не допустити ворога висловитись і з почуттям страшенної спокуси — хоч ще раз перед смертю побачити свого коханого друга. Яке оправдання він може принести? Нема в світі таких причин, щоб могли виправдити зраду своєї країни, зраду свого народу, — нема їх!

Але він так щиро пише, так заприсягається, що він не винен... гріх же не вислухати його й примусити обвинуваченим лягти в домовину!

Орися підняла білу хоругву й наказала впустити до брами одного лишень шляхтича.

Сонце крівавим, огневим колом вже сідало, виграючи червоним золотом на церковній бані, рожевою загравою квітчаючи зубці мурів, білі намітки молодиць, що стояли на них і високі шпилі вартових башт.

Орися чула, як завищало залізо на ланцюгах мосту, як зарипіли окуті залізом ворота, й заніміла дожидаючи.

Але ось чутно кроки й на баштовий мур зійшов стурбований Корецький й зупинився, мов остовпілий...

Орися, вагаючись, перша урвала важку тишу й здавленим голосом, бажаючи виявити певний спокій, сказала:

— Громада, вислухавши листа пана Лянцкоронського, ухвалила переказати через пана гетьманові, що жадна душа не згодилась на його умови, а всі ладні вмерти за Україну та за святу віру!

— Вислухай, мене, Орисю, — благаючим голосом по довгім мовчанню, почав Антось, — в моїй долі є страшенне, базщасне непорозуміння, яке оплутало моє життя, зламало суджений мені талан і зсушило мій мозок. Твоя родина пригріла мене й виховала як рідного сина, а ти стала мені ближчою від сестри.

— Ох, не згадуй, пане, колишнього! — перервала Орися.

— Ближчою від сестри, від неньки, — підніс голос Корецький, — ближче навіть мого власного серця! Спочатку, инколи ще виринали мені в голові зовсім инші картини дитячих літ, але де далі вони похмарніли й зникли зовсім... А те бурхливе, вільне та широке життя, яким жило наше козацтво, стало мені рідним і цілком привабило до себе моє серце. Я став козаком, я загартувався в їхньому безмежному завзятті, я не аби яким став і межи запорожцями. Вір мені, що я й тепер таким же лишився... Півроку назад мене впізнав воєвода Чарнецький.

— Цей хижий вовк, ця ненатла звірюка! — з жахом скрикнула Орися, сплеснувши руками.

— Так, він — звір, тепер і я це казатиму; а про те він материн брат... Так от, Орисю, він разом з клюшником впевнився, що я нащадок вельможного роду Корецьких, котрі стояли близько трону й володіли незліченними скарбами. Панське кодло я вважав за найбільшу кривду, котра перешкаджає королівській владі чинити добро й злагоду в своїй вітчині. Чарнецький, по-

бачивши загартованість моїх поглядів, зумів одначе привабити мене на свій бік. Він признав мої погляди зовсім правдивими, але немов справді по щирости, вимагав від мене, яко сина свого краю, щоб я з своїми поглядами прийшов до уряду й переконав шляхту зректися цього братовбивчого грабування, не видирати від оборонців своєї країни їх права, не знущатися над їх святою вірою...

— Ну й що-ж?! — запиталася Орися, всім серцем спочуваючи знайомому, не вмерлому почуттю.

— Виявилось, що все це брехні та лукавство! І в мене лишилась в серці тільки образа, що марно потрачено півроку, марно прийнято на душу муки через розлуку з тобою, через утрачене кохання...

— Не втрачено, — тихо промовила Орися, — але слухай, Антосю: за що-ж я так страшенно каралася коли й без того моє життя лічилося лише днями?

— За що? Не знаю! Прости мені моє ясне сонце, як що я спричинив тобі, хоч на хвилину страждання. Втікаймо від цього пекла; я маю великі скарби; ми знайдемо собі щастя десь в иншому краї, де забажаємо!

— А мій батько та мої друзі загинуть під руїнами? — спитала зблідла Орися.

— А що-ж робити маємо? Що робити!?

Корецький схопив її руки й притулив їх до своїх уст.

— Як, що, ти не хочеш втікати, — вигукнув він розпучливо, — то візьми цю шаблю й вбий мене!.. Коли ти віддаєш себе на загин, то мені не лишається вищого щастя, як вмерти — й вмерти від дорогої руки!

— Так, вмерти зі мною, мій дорогий, коханий, — шепотіла Орися, поклавши свої руки на Антосеві плечі й остро дивлячись йому в вічі, — задля тебе щастя? Так без мене тобі тяжко жити на світі?

— Страшенно!

— Ну, так слухай же! Коли ти мене так щиро кохаєш, о, тоді ми з тобою не розлучимось!...

— Мій ти раю! Щастя моє — перебив її, мов ошалілий з радощів, Корецький.

— Вгамуй себе! За нами зорять, тобі час іти... Тут є одно потайне місце, де можна переховатись, приходь туди. Хочби саме пекло ґвалтувало, нас там не знайдуть. Перечекаємо трохи й потім не розлучимось. Ось ключ від потайних дверей, до них треба йти через печеру, що починається он там, край провалля, де терни.

— І ти прийдеш? — захлипуючись від радощів, спитав Антось.

— Прийду. Ось візьми ключа. Коли я довіряю тобі таку тайну, то діймай віри й мені!

— Вірю, вірю!

— Дожидай третього вибуху з цієї плющихи: це буде гасло, що я йду в підземне місце, а тепер... бувай!

Шляхтича вивели за браму й знов брама зачинилась за ним і піднявся на ланцюгах висючий міст. Але Антось тепер ішов без краю щасливий, цілуючи дорогий за-для нього ключ.

XII.

Лянцкоронський, одержавши звістку, що козаки зреклися його умов, поручив закінчити облогу Чарнецькому. В ночі Чарнецький присунув до пригорода гармашню й поставив її на окопах. У ночі-ж обережно, гаразд замерзшим ставом, рушили й Татари і оточили містечко.

А сотник, в останнє зібравши решту своїх орлят, так почав казати:

— Слухайте, братчики! Хоча ми тут і поставили дві гармати, то нас тепер відразу задавлять.

— Про те не відразу, — відказав Шрам, — що-ж, звичайно, сила й солому ламле...

— Так ось що: ти, Бабуре, й ти, Іване, засядьте з молодятами на праву та ліву руч по хатах і як вороги ринуть вже на майдан, то ви запаліть навкруги хати й вдарте ззаду.

— Чудово! — додав запорожець. — Хоч видко буде на той світ шляху шукати!

Всі зареготались.

— Ну, товариші мої дорогі, щирі сини України, випємо в останнє і на прощання за наш славний нарід і за наші душі, — сказав він, — та даймо, браття, один одному козацьке слово: Коли будемо коло світлих східців Престолу Божого, то всім нам благати Милосерного Бога, щоб послав Він щасливу долю нашим братам і дав спокій нашій окуреній димом і залитій кровю країні!

— Даємо козацьке слово! — відгукнулись усі одностайно.

Не встигло зійти ясне сонце, як у містечку над табором розгорнулося саме пекло. Задріжали стіни в хатах, посипалось з дзвяком скло й шарування на землю, застогнали, заревли гарматні ядра, пробиваючи дошки, ламаючи вози, розкидаючи тури й кришучи міцні, замкові мури.

Сліпий кобзар з розхрістаними грудьми, без шапки, стояв на мурі й співав натхнену думу:

„Ой, славо, козачая славо!
Така твоя доля крівава...
Ти за щастя рідного краю
Закликаєш нас все до раю!!..“

Замовкли вибухи й почалась нерівна рукопашна боротьба. Поранені стрілами, котрі ще стреміли у них на тілі, лицарі-борці налягали своїми останніми силами, щоб як найдорожче продати своє життя, але на кожну

їх шаблю опускалося десять. Озвірилі козаки з нелюдською силою рубали голови ворогів, сікли їм шиї, кришили кістки й самі падали під ударами шабель без стогону й скарги, скрегочучи лишень зубами, що не встигли помститися.

— Гей, — гукнув слабнучим голосом увесь скалічений сотник, — боронитися нам більше не сила, так не давайтеся живцем у руки, а краще рубайте, братці, один одного!

— Чуємо, пане сотнику! — відповіло навколо не багато вже голосів.

І спянілі відважні козаки дивлячись на смерть, що буяла навкруги, мов несамовиті, почали рубати один одного.

Усі вже товариші полягли навколо сотника, коли раптом схопили його за плечі пять дужих Татар і накинули на шию аркана.

— Гей, братці, не давайте мене живцем на муки! — підняв до мурів помутнілі очі сотник.

Загула тоді плющиха і... куля заспокоїла сотникову турботу на віки вічні, вкладаючи біля нього й його ворогів.

Орися саме тоді спустилася з муру, прямуючи до ляди над льохом. Там вже стояла Катря з двома смолоскипами. Розлігся тягучий дзвін „по мертвому“ й прокотився сумною луною геть по долині.

Всі, що були ще живі, увійшли у відчинені двері церкви й засунули їх тяжким засувом. Пан-отець Василь у чорній ризі, роздавши усім по запаленій свічці, почав правити заупокійну панихиду по душах, що стояли вже перед воротьми иншого невідомого життя...

А вороги, густими хмарами оточивши замкові мури, не наважувались лізти на них, жахаючись шаленої відваги „схизмацького бидла“.

Викликалось кілька завзятців. З острахом полізли вони по драбинах на самі мури й здивувались такій несподіванці: на дворі замка все було пусто. Ця вістка зразу облетіла все військо; воно аж загуло від радости й в одімкнуту браму посунуло цілими хмарами, зажерливе до грабіжки, живе військо.

А з церкви було чутно журливі співи й сумні акорди тихо коливалися у спокійному повітрі. Покидаючи цей світ, осяяні тмяним блиманням свічок, всі спокійно дожидали смерти й велебно співали: „Со святими упокой, Христе, душі раб Твоїх...“

А глибоко в льоху під церквою блимав смолоскип увіткнутий в землю, де Орися, тріпочучи серцем дожидала Антося. От, в дверях дзенькнув замок і він, її друг, зявився перед її очі, повний щастя.

— Мій любий! — кинулась до нього Орися. — Тепер я скажу, що кохаю тебе, кохаю святою любовю й життя своє безталанне зіллю з тобою на віки!

— На віки! До могили й за могилу! — з палом вигукнув Антось, схоплюючи її в обійми.

— Пора! — здалека почувся оклик, в льоху. — Підпалюють церкву!

— Пора! Летімо-ж, мій орле сизий, укупі! — міцно обняла Орися, ошалілого від щастя, друга свого й лівою рукою кинула смолоскип в бочку з порохом . . . . .

Сяйнула блискавка, саме пекло розверзлося... „Орлине гніздо“ укупі з святкуючими побіду ляхами злинуло в повітря. Але не чутно було вже ні гуркоту, ні тріскоту руїни цим душам, що покохались так щиро. Полинули вони в осяяну довічним сяєвом далину, де нема ні сліз, ні ридання, ні тяжкої журби, ні злоби, де панує лишень одна свята та безкрайня любов...

ПОЯСНЕННЯ
ДЕЯКИХ МЕНШЕ ЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ.

Батава — ватага, відділ війська.
Бійниця — округле або подовгасте віконце в мурі, крізь котре стріляють на ворога; стрільниця.
Венґерське — з польського, угорське вино.
Візерунок — образ, портрет.
Глазетовий — ґрезетовий (н. пр. очіпок) — шовковий.
Гвалт — насильство, часом крик переполоханих людей.
Дамаська шабля — шабля з дуже твердої сталі; їх виробляли давно в Дамаску, в Малій Азії.
Donnerwetter — німецьке слово, прокляття, що його часто ужива ли німецькі вояки, менш більш в значінню: хай тебе грім побє.
Забара — від забаритися — надто витратити час.
Загата — гать, що здержує воду в ріці.
Загін — невеликий відділ війська.
Закутній - наріжний, в углі.
Застібка — запинка, ґудзик, що його запинається (застібається) на петлю.
Заступ лопата.
Збентежитися — зніяковіти, змішатися.
In hoc Trinitario est veritas — латинський вислів в сій трійці є правда, або як кажеться в св. письмі: в Тройці Бог пребиваєть.
Кивер — широка й висока шапка, колпак.
Ковдобина — колодовбина — вибої від коліс.
Кораблик — стародавнє накриття голови знатних жінок, козачок.
Крайниці границі межі.
Куфа — величезна бочка.
Левенці — козаки, так називано деякі козацькі ватаги.
Лезо — вістря шаблі, острий бік шаблі.
Мазга — мазка — кров.
Мищца — рука (права).
Місюрка — дротяний одяг лицарів.
Плющиха — так називано більші рушниці, яких дуло було при кінці ширше і набій розсипався широко.
Повин — обовязок.
Поштиво — чесно, ввічливо, чемно.
Пройда — оборотний, здатний на все чоловік, що вміє всюди пролізти.
Релі — гойданка, колиска.
Сеґемент - відтинок кола, часть круга.
Серпанок — заслона на лице з прозірчатої матеріі, воалька.
Скобзатися — ховзатися.
Скобзалка — сковзанка - ховзанка.
Скуфійка — невелика шапочка духовників; вона звичайно накриває тільки часть голови.
Стямок — змисл.
Сулея, сулія — велика, широка й боката пляшка.
Tausend Teufel — німецьке слово — тільки, що „сто чортів".
Та й квіта - та й годі, та кінець.
Терези, терезки — тарілки ваги.
Товстопузиха — важка гармата, (товстий - грубий, пузо-черево) черевата гармата.
Тусменіючий, тусменний — темніючий, неясний.
Упад — піклування, турбуватися про когось.
Хапливий — поквапний, поспішний, швидкий.
Шерміцерія — боротьба на шаблі, взагалі бій.
Шкуратяний — шкіряний.
Шлик — висока, стародавня шапка.
Ятаґан — кривий татарський ніж.

BIBLIOTEKA NARODOWA BN

	Золоті
Оповідання з життя звірят, *пер. К. Малицької*	0·80
Оповідання про М. Шашкевича, *М. Возняка*	0·20
Орлеанська дівчина, *Л. Селянського*	0·30
О урядженню і веденню шкіл. огорода, *І. Глодзінського*	0·40
Пасіка, *М. Михалевича*	1·25
Перекази старинного світа ч. І., *Др. І. Демянчука*	0·70
Перекази старинного світа ч. ІІ., *Др. І. Демянчука*	0·70
Подорож довкола землі, *(забава)*	1·00
Про основу і веденя бібльотек	0·35
Початкова ґеоґрафія України, *Др. С. Рудницького*	2·60
Петро Сагайдачний, *А. Чайковського*	0.20
Ретор Квінтіліян як педаґоґ,	0·20
Різдво Марусі, *сцен. обр. Л. Нерішеної*	0·20
Русалка дністрова, *сцен. обр. К. Малицької*	0·20
Серед цвітів, *К. Лукашевич*	0·30
Слідами Тараса, *сцен. обр. Л. Нерішеної*	0·30
Снігова краля, *Дніпрової Чайки — М. Лисенка*	0·20
Співаник, *М. Гайворонського*	0·70
Спомини з Атен, *Др. І. Кокорудза*	1·00
Суд св. Николая, *сцен. обр. І. Франка*	0·20
Син України, *(Український робінзон)*	4·60
Тарас дитина, *сцен. обр. М. Козоріса*	0·20
Тарас Шевченко, огляд життя і діяльности	0·35
Тарас Шевченко, поет життя і чину, *М. Галущинського*	0·25
Українська Стеноґрафія, *О. Панейка*	2·40
Як незнайко став муравлем, *А. Онищука*	0·25

Замовлення слати до

КНИГАРНІ

Ставропиґійського Інститута
в піднаймі

Українського Педаґоґічного Товариства

Львів, вул. Руська. ч. 3.

ОСНОВИ ЗЕМЛЕЗНАННЯ УКРАЇНИ

Д-ра С. РУДНИЦЬКОГО. — Ціна 2·80 зол.

КНИЖКА ДО НАУКИ РІДНОЇ ПІСНІ! НОТИ!

ШКІЛЬНИЙ СПІВАНИК Д-ра ФІЛ. КОЛЕССИ

Обіймає 227 українських пісень. — Ціна 3 зол.

„ЗА СИЛУ СОНЦЯ"

Фантастичне оповідання для молоді, М. Чайковського. (192 стор. друку). Ціна 4 зол.

Автор переносить читачів із України на гарячі піски Сагари, де наукова експедиція молодих учених-Українців вчиться використовувати соняшне тепло для технічних цілей, а потім вертаються до рідного краю й засновують »Централю Соняшної Енергії«. Всі подорожі відбуваються повітряними шляхами на літаках. Книжка богато ілюстрована проф. П. І. Холодним.

„ЯРОШЕНКО"

Історична повість Осипа Маковея.

Є се одна з найгарніщих історичних повістей з нашої минувшини, де описано бої гетьмана Сагайдачного з Турками. — Книжку сю поручила шкільна влада до шкільних бібльотек і на шкільну лектуру. — Ся книжка повинна находитися в кождій бібльотеці Читалень Просвіти, Січей, Соколів і Лугів та в кождій українській хаті. — Книжка обіймає 260 стор. друку — прикрашених 10 прегарними ілюстраціями знаного мистця-маляра М. Бутовича. Рисунок обгортки виконаний відомим ґрафіком П. Ковжуном. — Ціна 4·50 зол.

Замовлення слати до

КНИГАРНІ

Ставропиґійського Інститута

в піднаймі

Українського Педаґоґічного Товариства

Львів, вул. Руська 3.

21382/ I